

Ubojstvo sto i šest pacijenata Bolnice za duševne bolesti Vrapče u svjetlu ustaške ideologije i unutarnje politike

DANIJEL MATIJEVIĆ

Centar za istraživanje Holokausta i genocida na jugoistoku
Europe / YUFE-MSCA postdoktorand, Sveučilište u Rijeci

Obrađujući jednu neispričanu epizodu višestrukih “isprepletenih” genocida pod ustaškim režimom, predmet ovog članka je ubojstvo sto šest pacijenata zagrebačke psihijatrijske bolnice “Vrapče”, koje su ustaške vlasti provele u kasnim fazama Drugog svjetskog rata. Prema dostupnoj dokumentaciji, ustaške vlasti planirale su akciju od sredine 1944. te 1. oktobra 1944. izvršile raciju u bolnici i uhitile sto sedam pacijenata – šezdeset devet Srba, trideset šest Židova i dvoje Hrvata, od kojih je jedna pobjegla tijekom uhićenja – koji potom nestaju u koncentracijskim i logorima smrti, neki izgledno i u Jasenovcu. Niti jedan od odvedenih pacijenata nikada se nije vratio. Ova epizoda genocidnog nasilja demonstrira neumoljivu revnost ustaškog pokreta, čak i u tako kasnoj fazi rata koji je očito bio izgubljen, te dinamiku njegove složene ideologije, ukazujući na neke ključne razlike između ustašizma i nacizma kao povezanih ali zasebnih ideoloških sustava pod okriljem europskog fašizma dvadesetog stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Holokaust nad Židovima, ustaški genocid nad Srbima, Samudaripen nad Romima, Klinika za psihijatriju “Vrapče” u Zagrebu

/

U noći između zadnjeg dana septembra i prvog dana oktobra 1944. godine, u “Državnu bolnicu za živčane i duševne bolnice Vrapče”, kako se u to

vrijeme zvala današnja Klinika za psihijatriju “Vrapče”, stigla je postrojba Ustaške obrane na čelu s nadsatnikom Ljubom Milošem.¹ Ustaška obrana došla je sa zadatkom da okupi “nepoćudne elemente” iz bolnice i odvede ih “u nepoznatom pravcu”. Određeni broj “nepoćudnih” – najmanje dvadeset i sedam Židova, Srba i “otpadnika” Hrvata – bolničko osoblje je po Miloševoj naredbi pod ustaškom stražom već konfiniralo na odjel “I b”, a ostatak ljudi su morali skupiti po ostalim odjelima. Oko ponoći, većina pacijenata Židova, Srba i “otpadnika” Hrvata s ostalih odjela je već pronađena i dovedena na odjel “I d”. Preko stotinu skupljenih pacijenata ustaški su zapovjednici – ili sam Ljubo Miloš ili Milivoj Hodko, redarstveni satnik koji je prethodnih dana zapovijedao ustaškom stražom u bolnici – zatim podijelili u dvije grupe. Ustaška vozila čekala su s druge strane glavnog ulaza u veliko bolničko dvorište s urednim travnjacima i farovima okupanom ovalnom fontanom. Prva grupa pacijenata je odvedena postepeno, u skupinama od desetak ljudi, kombijem zagrebačke policije zvanim “Zeleni Tomaš”, dok su po drugu grupu naknadno došla dva kamiona i odvezla ih “u nepoznatom pravcu”. Obje grupe bile su skupina jada i očaja koja je dobro oslikavala društveno stanje kakvo je stvorio ustaški pokret: stotinu i sedam uplašanih, zbunjenih ljudi od šesnaest do osamdeset i tri godine, u različitim psiho-fizičkim stanjima i sa širokim rasponom svjesnosti sudbine koju joj režim priprema i kojoj se tog trenutka približavaju.

Među njima je stajao i čovjek u domobranskoj uniformi, “srednje visok, čvrste osteomuskularne građe”, “djelatni častnički namjestnik” u domobranstvu sa službom u Ratnom muzeju, Milan Pražić. Milan je bio pravoslavac iz sela Mlakva kod Kosinja u kotaru Perušić koji je negdje 1941. na 1942. prekršten na katoličanstvo, dakle jedan “bivši Srbin” u očima ustaškog režima. Milanu, kojem su “majka, 3 sestre i 2 brata zaklana 1942. god.”, nije pomoglo što se i pored obiteljske tragedije pridružio hrvatskom domobranstvu, te što je makar naoko pristao na ustaški projekt masovne prisilne asimilacije Srba u NDH, niti što se Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske raspitivao hoće li Milan “biti sposoban i upotrebljiv za službu” te nakon nje-

1 Ovaj povijesni prikaz koristi metodološki pristup koji sadrži osjetljive osobne podatke žrtava ustaške akcije u Vrapču 1944. godine, uključujući biografske podatke i medicinske informacije o njihovom psihičkom stanju. Podaci iz bolničkih dosijea žrtava korišteni su u mjeri potrebnoj za pisanje ove važne povijesti, s pažnjom posvećenom etičkim obzirima i profesionalnom postupanju s informacijama kako bi se sačuvalo dostojanstvo žrtava.

govog odvođenja, očigledno iznenađeno, tražilo od bolnice da dostavi “pismeni nalog” za Milanovo hapšenje.²

U dvorištu je stajala i dugogodišnja pacijentica Vrapča Olga Schäffer, kao i njezin brat Aleksandar. Olga je prvi put primljena u Vrapče 1929. godine, a na stalnom boravku ostala od 1930., s dijagnozama “Paranoia, Dementia paranoides” te “Schizophrenia paranoides”.³ Aleksandar Schäffer, austrougarski veteran i ranjenik iz Prvog svjetskog rata, dospio je u Vrapče tek 1943. godine s dijagnozom “Schizophrenia”, samo par tjedana prije odvođenja opisan kao “zbunjen”, “sasma povučen, splašen”, “na odjelu miran, drži se rezervirano, nekada podučava neku djecu bolničara, ali neprestano se pere, čisti, boji se da se ne zarazi”, “grimasira, hipohondričan”, te “ima osjećaj kao da je nekom nešto krivo i da nešto traži od njega a on da nezna ni sam za što”. “Zadovoljstvo”, nastavljaju bolničari u svojim bilješkama, “osjeća jedino u samoći, kod ljudi izgubi, kaže, sigurnost, ne zna što da radi a u samoći je miran. Pesimistički nastrojen glede življenja i budućnosti svoje – ‘Najvolio bi da crknem’, boji se da će ga ubiti”. Aleksandar je bio zaljubljenik u glazbu, zamijećen kako “stoji pred glasovinom i študira neke kompozicije ali tako tiho da se ne razumieva da je to uopće kakva umjetnička tvorevina”. Ispoljavao je blaže simptome duševne bolesti, ali, znakovito, bilješke u Aleksandrovom dosijeu pokazuju da su mu tegobe bile “sve izraženije i intenzivnije” otprilike od ustaškog dolaska na vlast.⁴ Poslije nastanka NDH, Olga i Aleksandar su kao Židovi imali određenu zaštitu preko brata Franje, čija je supruga Nelly bila “arijevka” te kao tajnica konzulata višijevske Francuske u Zagrebu bila u dobrim odnosima s više predstavnika državnog vrha NDH. Samo pet dana nakon što su Olga i Aleksandar odvedeni, Nelly je Vrapču poslala pismo u kojem navodi da joj je “preko g. Ministra Frkovića, g. vel. Župana Servatzy-a, i g. pročelnika Štitića saobćeno, da će u vezi s takvom liečničkom svjedočbom oboje biti povraćeno u kućnu njegu odnosno u bolnicu Vrabče”.⁵ U Aleksandrovom dosijeu također stoji upit “Redarstvene Oblasti za Grad Zagreb, Politički odsjek – pododsjek za suzbijanje protudržavne djelatnosti” sa predmetom “ŠEFER ALEKSANDAR; pošteđa od mjera protiv Židova”.⁶ Pred odredom Ljube Miloša, međutim, Nellyne veze

2 Dosije Pražić Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 3351/44.

3 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

4 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

5 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

6 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

i redarstvene “poštede” nisu bile važnije od Olgine i Aleksandrove “rase” i opasnosti koju je po ustaškim odredbama svaki Židov predstavljao opstanku i napretku hrvatske nacije.

Kroz bolničko dvorište prema kamionima je prošla i Margita Račić, uhićenica “Redarstvene oblasti za grad Zagreb – Zatvor odsjeka za suzbijanje protudržavne djelatnosti, Savska c[esta]”. Margita je bila Hvaranka iz Vrbanja, katolkinja Hrvatica koja je “svršila domaćinsku školu u Splitu, udala se za klesarskog poslovođu u Zagrebu” te s njim dobila “1 sinčića, koji je sada 6 god. star”. Bilješke navode da je u zatvor dospjela “radi politič. razloga” sedam mjeseci prije premještaja u Vrapče u aprilu 1944., da je u zatvoru “tučena, nakon toga u nesvijesti”, te da “uz pomoć bolničarki je mogla hodati, ali sama niti stati” ni “pustiti urin”. “Često bi povraćala”. Jedan od liječnika, dr. Zvonimir Sušić,⁷ je zabilježio da “odmah nakon uhapšenja, iza jakih udaraca i mučenja, imala je nekakav napadaj, u kome se ukočila i nije znala za sebe. Iza toga uopće nije mogla micati nogama”. Uputnica iz zatvora u Vrapče navodi da je Margita “već pola godine u liječenju radi živčanog oboljenja”. Po premještaju u Vrapče, dr. Sušić nastavlja, “držala 6 dana u sebi mokraću i odtada neprestano mora biti kateterirana”. Margitin dosije pokazuje da je premještena u Vrapče kao uhićenica “u istrazi”, s referencama o više pismenih upita “Odsjeka za suzbijanje protudržavne djelatnosti” u vezi njenog stanja.⁸ Jasno je da je “Odsjek” očekivao njezin povratak u pritvor i nastavak sudskog postupka nakon oporavka, ali to Margitu ne bi spasilo od prekaljenog jasenovačkog egzekutora Ljube Miloša, koji je svoj odnos ka juridičkim procesima ustaške države izučio na tretmanu “trogodišnjaka” i drugih osuđenika u Sabirnom logoru Jasenovac.

Milan, Olga, Aleksandar i Margita stradavali su u pukotinama koje su na terenu stvarale kontradikcije ustaške nacionalne revolucije. S jedne strane ih je pritisnuo veliki ustaški projekt demografske konsolidacije hrvatske nacije, koji je uključivao mjere za povećanje nataliteta, prisilna iseljavanja “nepoželjnih” poput Srbijanaca, srpsko-pravoslavnog svećenstva i određenih segmenata autohtone srpske populacije u NDH, te fizičko uništenje “unutarnjih neprijatelja”, prvenstveno Židova, Roma i, kako je to ustaška ideologija precizirala, “nomadsko-balkanskog elementa” među “pravoslavcima” i među “otpadni-

7 Važno je ne pomiješati povijesnog dr. Zvonimira Sušića i psihijatra istog imena koji danas radi u Vrapču, kao i razlikovati ga od suvremenika Nikole Sušića, koji je bio hrvatski eugeničar s političke desnice. Cf. Kuhar, *Eugenika u hrvatskoj medicini*.

8 Dosije Račić Margita, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 3099/44.

cima” Hrvatima. Teoretski, Milanovo prigrljavanje “hrvatskog pravoslavlja” i služba u domobranstvu su ga trebali prikazati prihvatljivim “novim” članom hrvatske nacionalne zajednice i sačuvati mu život. Olgina i Aleksandrova obiteljska veza i “pošteđa od mjera protiv Židova” su im trebali osigurati izuzetak od hapšenja. Margitino hrvatstvo i arijeviski status te tekuća “istraga” zbog koje je pritvorena su joj trebali omogućiti ostanak u Vrapču do povratka pred sud. Ali s druge strane ustaškog žrvnja pritiskale su radikalnije struje unutar ustaškog pokreta, s puno strožim parametrima za “primitak” Srba u hrvatsku naciju, za “pošteđa od mjera protiv Židova” i za istražno-juridička prava hrvatskih sunarodnika.

/

Klinika Vrapče, pod nazivom “Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu”, osnovana je 1879. godine. Do današnjeg dana, klinika Vrapče predstavlja najveću i najrazvijeniju instituciju psihijatrijske skrbi u Hrvatskoj.

U prvim desetljećima nastanka psihijatrijskog ogranka medicinske znanosti, u to vrijeme još uvijek marginaliziranoga, od psihijatrijskih zavoda se očekivalo “da budu institucije zatočavanja opasnih i problematičnih pojedinaca za koje se njihove obitelji nisu mogle brinuti”,⁹ umjesto ustanova za liječenje i oporavak psihijatrijskih pacijenata. U tom smislu, ključan period razvoja klinike došao je početkom 1930-ih godina, kada je pod vodstvom novog upravitelja Rudolfa Hercega “zavod” preimenovan u “Bolnicu za duševne bolesti Stenjevec” – zvanu “bolnica Vrapče” – time označavajući “daljnju medikalizaciju psihijatrijske struke jer naziv ‘bolnica’ u većoj mjeri označava terapijsku ustanovu, dok ‘zavod’ implicira palijativnu skrb”.¹⁰

Tridesetih godina dvadesetog vijeka, Vrapče u isto vrijeme postaje modernizirana institucija koja primjenjuje najsuvremenije terapijske metode i poprište političkih sukoba između pristalica HSS i JRZ. Situacija se donekle smiruje nakon odlaska upravitelja Hercega i postavljanja Stanislava Župića. Ipak, početak Drugog svjetskog rata na ovim prostorima i osnivanje Nezavisne

9 Vinko Korotaj Drača, “Psihijatrija u Zagrebu 1936. — 1953.”, *Zagreb 1924. — 1930. i 1945. — 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica*, zbornik radova, uredio Drago Roksandić (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, CKHIS, 2019), 98.

10 Ibid.

Države Hrvatske dovode Vrapče u puno težu situaciju. Odbijajući suradnju s novim režimom, određeni broj psihijatar, uključujući šesticu Židova među njima, "ili bježe ili su uklonjeni kao nepodobni, a na čelo bolnice dolazi kupališni liječnik Vladimir Franković".¹¹

U dosijeima pacijenata te promjene nisu bile naročito primjetne sa smjenom državne vlasti. Dokumentacija se nakon aprila 1941. nastavila kao i prije, osim što se mijenjaju pečati, valuta, imena državnih organa i institucija i, s vremenom, do izražaja sve više dolazi ustaški pravopis. Za one koje režim nije isključio represivnim zakonima te one koji su različitim strategijama donekle uspjeli održati svoje mjesto u društvu, administrativno-birokratski sistem nastavio je kao i dotad. Osiguravajuće tvrtke, na primjer, nastavile su tražiti i slati uplate za sve zaposlene, uključujući Židove, Rome i "bivše" Srbe, što se vidi, pored drugih primjera, i iz upita Vrapču 22. aprila 1944. od "Namješteničkog osiguranja 'Merkur'" u vezi dijagnoze i procjene vremena oporavka njihove osiguranice Elle Abeles, Židovke kojoj se trag zatire 1. oktobra 1944.¹²

U samoj bolnici, i pored odlaska ili smjene određenog broja liječnika, bolnička pravila, birokratska postupanja i tretman pacijenata ostaju nepromijenjeni. Formulari ostaju više-manje isti, odražavajući, na primjer, administrativnu promjenu "srezova" u "kotareve" u rubrikama za biografske informacije, ali se nakon donošenja rasnih zakona 30. aprila 1941. ne dodaje "rasa" kao dodatna biografska kategorija. S vremenom, doduše, u dosijeima pacijenata se počinju osjećati društvene promjene uzrokovane ustaškim zakonsko-političkim i propagandističkim inicijativama. U dokumentaciji se pojavljuju jasnije reference o "rasnim" odlikama,¹³ a od sredine 1942. pa nadalje, "hrvatsko-pravoslavna" postaje standardan unos u rubriku za vjeru srpskih pacijenata.¹⁴

Bolnica također nije zatvarala niti na bilo koji način drugačije tretirala pacijente iz po ustaškim odredbama "nepoćudnih" demografskih kategorija. Kao i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, mogli su izlaziti, često s pratnjom a nekad i bez pratnje, zavisno od psiho-fizičkog stanja. Na primjer, Bijelić Milja – "ratarka" u ranim četrdesetima iz Malog Dvorišta kod Bosanske Dubice koja je u srpnju 1942. došla "iz Kozare", gdje je sa svojim bila "utekla" od usta-

11 Ibid., 99.

12 Dosije Abeles Ella, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2977/44.

13 Vidjeti, na primjer, dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

14 Vidjeti, na primjer, dosije Marije Trivučević (Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 3430/44), među mnogim drugima.

ša, te u Vrapče primljena “kao izbjeglica u bolnici dok se stanje ne srijedi” s dijagnozom “Reaktivno ustrašeno stanje” – krajem 1943., nakon psihičkog oporavka, počela je “mnogo hoda[ti] po selima i većinom se vraća[ti] pijana”, “te ju pronašli u nedjelju kako leži u grabi”, tako da joj je uprava bila primorana zabraniti izlaske. Prije zabrane, Milja je tako lutajući imala sreće upoznati jednu ženu iz Gornjeg Stenjevca, “zasebnicu Cvetković Jozefinu”, koja ju je oko dva mjeseca prije akcije Ljube Miloša preuzela na kućnu njegu i tako, iako ne znajući, sklonila na sigurno.¹⁵

Jasno je također da je bolnica Vrapče bila na radaru ustaških vlasti. 22. srpnja 1943., na primjer, izaslanik ustaškog redarstva dr. Sever je došao u pregled bolnice u vezi Šarlote Šaj i njene kćerke Tee Matersdorfer, čija oba dosijea nose opasku, “u slučaju izlaska iz bolnice valja obavijestiti Redarstvenu oblast za grad Zagreb”, izgledno zbog sumnje u njihove dijagnoze, pri čemu je redarstvo obišlo cijelu bolnicu.¹⁶ Tokom 1944. godine, u bolnicu je dolazio i “viši činovnik redarstva” Dr. Draženović “sa još nekim mladim ustašom, te se je grozio, da će sve ove Židove povješati po onim stupovima oko bolnice”.¹⁷ Pored dr. Severa i dr. Draženovića, tokom 1943. ili 1944., nakon jedne prijave ustaškoj policiji da u Vrapču borave “zdravi komunisti, Jevreji i pravoslavni”, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH poslalo je “mješovitu političko-liječničku komisiju u Vrapče koja je ustanovila da se u bolnici nalaze samo uistinu bolesni ljudi”.¹⁸ Radikalni ustaški aktivisti očigledno nisu povjerovali tom izvještaju.

/

Akcija “čišćenja” bolnice od “nepoćudnih” počela je dva tjedna prije samog odvođenja. 14. septembra 1944., Ustaška obrana pod komandom Ljube Miloša, “Luburićevog nećaka”, upala je u bolnicu oko pet sati ujutro s “kacigama na glavi” i punoj vojnoj spremi. Na glavnom ulazu, Miloš je “naredio vrataru Magnabosca Josipu, da im pokaže sobe liječnika” i drugih službenika koji su stanovali

15 Dosije Bijelić Milja, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 1483/42.

16 Dosije Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43. Dosije Šarlota Šaj, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 2278/43.

17 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje “ZKRZ”), kut. 387, 29211.

18 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

unutar bolničkog kompleksa.¹⁹ Uhapsili su petoricu liječnika – dr. Zvonimira Sušića, dr. Stanislava Župića, dr. Branka Gostla, dr. Pestotnika i dr. Gurala – i troje činovnika – Maurić Veru, Klinčić Josipa te Kazimira Strmečkog.²⁰ “Ove su odveli odmah na ustaško redarstvo u Zagreb”.²¹ Dr. Sušić je svjedočio da je “uhapšen u mom privatnom stanu, koji se nalazio odjeljen u posebnoj zgradi i doveden u tkzv. sobu za primanje. Tamo sam već našao medicinara Gurala, a poslije su doveli tamo Župića, Pestotnika i ostale.”²²

Nadbolničar Krčelić Pavao i drugi činovnici su “već nekoliko dana prije 14.IX.” primijetili “da smo pod paskom [nadzorom] ustaša”. Jutro kada su napokon ušli u bolnicu, nisu još od Krčelića tražili kartoteku pacijenata, “jer su oni od svakog bolničara koji se je nalazio na kojem odjeljenju kao službujući tražili da im naprave spiskove svih pravoslavaca, jevreja i Slovenaca. Za sumnjive tj. kako su oni zvali komuniste imali su već gotovi popis”.²³ Dr. Sušić je kasnije čuo “od više strana, a naročito čini mi se od Dr. Slave Lesjak” da je Ljubo Miloš imao kod sebe gotov spisak i za liječnike i za komuniste, “a onda je dao po sobama i po odjelima popisivati sve Židove i pravoslavne”.²⁴

Po izjavama svjedoka, čini se da je tadašnji ustaški nadglednik bolnice Petar Suzana – kojeg više izvora navodi kao upravitelja iako je službeno upravitelj bio dr. Vladimir Franković – ustašama dao podatke na osnovu kojih su sastavili spiskove za hapšenje.²⁵ Nakon upada u bolnicu, “Kalafatić Josip, koji je inače bio ustaša, a koji je bio nadbolničar na V. odjelu ustaše [je] vodio po raznim odjelima, pokazivao im Židove i za svakoga od njih vadio ‘povijest bolesti’”. Dr. Vicko Bačelić, liječnik u Vrapču koji je u to vrijeme ležao bolestan od dizenterije, sjećao se kako je “taj Kalafatić došao sa jednim ustašom u moju sobu, te mi je rekao, taj ustaša, da odgovaram svojom glavom, ako koji Židov pobjegne”.²⁶

Prema podacima u dosijeima pacijenata, Ustaška obrana je 14. septembra 1944. odvela na ispitivanje deset žena (pet Židovki i pet Srpkinja) te četiri

19 Ibid.

20 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

21 Zločinac Kirin Ivo, Pojedinsti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

22 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

23 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

24 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

25 Zločinac Kirin Ivo, Pojedinsti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204; izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

26 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

muškarca (tri Židova i jednog Hrvata),²⁷ mada je moguće da ih je bilo više. Neke pacijente je uhvatila panika. Aleksandar Schäffer je “prigodom hapšenja postao zbunjen, vikao, plakao, propljedio, jedva se micao”.²⁸ Hans Sachs je “prigodom hapšenja pao na pod, vikao, valjao se u nekom napadaju kao histeričnom. Opirao se da ide i moralo ga se je od[ve]sti nosilama”.²⁹ Oto Aleksander je “prigodom hapšenja pao na pod, propljedio, dobio neki napadaj sa trzanjem cijelog tiela. Nosilama je moran biti odnesen u pisarnu. Nakon napadaja kad se je osviestio tužio se na bolove srдца”.³⁰ Branko Stiić “prigodom hapšenja jako se uzbunio, stalno pitao kad će ga strieljati, tresao se čitavim tielom, bio blied”.³¹

Uhapšene “Židove i Židovke, te jedan dio pravoslavaca” ustaše su smjestili “u prizemlje u jedan posebni prostor”, koji po bilješci u dosijeu Ota Aleksandera znamo da je bila bolnička pisarna.³² “Cijeli dan radilo se o tom, da ih nekuda odvedu, ali je pod večer od nekuda došao nalog, da ih opet stave na odjele”.³³

Iz bolničarskih bilježaka se također može zaključiti da je ovih (najmanje) četrnaest pacijenata na ispitivanje odvedeno 14. septembra ujutro i vraćeno u bolnicu navečer, ali jedino bilješke iz dosijea Tee Matersdorfer navode u kakvom stanju su ju ustaše vratili: “14.IX.[1944.] Odvedena po redarstvenim organima. 15.IX.[1944.] Vratila se sinoć natrag na odjelenje sva satrvjena, jedva je uz pomoć hodala.”³⁴

Osam članova bolničkog osoblja koje su ustaše ujutro prve uhapsili “otpe-ljali [su] oko 11 sati prije podne istoga dana u Zagreb”. Dr. Sušić je u zatvoru bio “40 sati bez jela, a preslušavan nakon 20 dana i sudjen na mjesec dana, ali sam nakon 25 dana bio pušten”. Dr. Pestotnik i dr. Gural su, kako se čini, pušteni i

27 U pitanju su bile Antonić Djuja (dosije 2398/43), Bröder Klara (391/33), Keleuva Bosiljka (2114/44), Knežević Danica (2693/43), Geiger Sidonija (2752/43), Matersdorfer Tea (2277/43), Milić Kristina (3183/44), Müller Ana (2882/43), Šaj Šarlota (2278/43), Trivučević Marija (3430/44), Aleksander Oto (1447/42), dr. Sachs Hans (232/41), Schäffer Aleksandar (2093/43) i Stiić Branko (3363/44).

28 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

29 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

30 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

31 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

32 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

33 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

34 Dosije Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43.

ranije, a dr. Gostl i dr. Župić su u zatvoru ostali duže,³⁵ dok za troje činovnika stoji da “su pušteni nakon nekoliko mjeseci”.³⁶

Ustaško redarstvo se vratilo u bolnicu za samo četiri dana, kada su opkolili bolnicu i postavili straže – “cernali” cijeli kompleks. 18. septembra ujutro, pacijentu Branku Stiiću, dvadesetšestogodišnjem Hrvatu iz okolice Siska, su “došli na odjel dva vojnika-ustaše te htjeli vidjeti bolesnika, naredili im da ga se morati držati u sobi, da ne smie nikud ići, primati posjete. Bolesnik se je iza toga jako uznemirio. Nadjen je u jako psihomotornom nemiru, izbuljenih očiju, mlohavih crta lica, gdje se tresu i pita ‘što oni imaju sa mnom posla’. Nije htio dalje da sluša već se je povukao negdje u zahod. Naredjen strogi nadzor nad bolesnikom osobito da se ne bi ubio, otrovao te da se uputi svakog onog koji nešto traži na g. predstojnika odjela”.³⁷ Sutradan, 19. septembra, u dosijeima dvadeset i šest muških pacijenata upisana je varijacija bilješke, “19.IX. Po naredbi Ustaškog Redarstva konfiniran na I d”.³⁸ Prema dosijeima pacijenata, najmanje dvadeset i sedam muških pacijenata, uključujući Branka Stiića, je stavljeno pod oružani nadzor – šest Židova, dvadeset Srba i jedan Hrvat – uključujući i sva četiri muškarca koji su ispitivani 14. septembra.³⁹

Dr. Bačelić se sjećao “da su ustaše sve Židove sakupili na mali prostor ispred kuhinje. Drugi dan nakon toga zatvorili su sve ove odvojene Židove u jednu sobu te su tamo čuvani. Mi smo očekivali svakog časa da će ih odvesti. Koliko sam ja čuo sve informacije davao je spomenuti Kalafatić i neke sestre”. Zajedno sa Židovima, o kojima je dr. Bačelić svjedočio, na odjel “I d” zatvoreni su i odvojeni Srbi i jedan Hrvat.

35 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

36 Zločinac Kirin Ivo, Pojedivosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

37 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

38 Vidi npr. dosije Spremo Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2968/36.

39 U pitanju su bili Aleksander Oto (dosije 1447/42), Ajduković Jovo (5837/39), Čorić Jovan (5464/39), Dugandžija Milan (1204/42), Ivošević Mane (3394/44), Jovanović Tanasije (2494/43), Kačić Rade (3415/44), Kartalija Miladin (3257/36), Kljajin Živko (3357/44), Kremer Lavoslav (1719/42), Ljubinković Vladimir (2501/43), Marković Jovo (2497/43), Obradović Milan (1640/43), Obradović Stojan (6331/40), Pečanac Miloš (17244/27), Polovina Nikola (149/33), Pražić Milan (3351/44), Reich (Rajić) Ivan (1700/42), dr. Sachs Hans (232/41), Schäffer Aleksandar (2093/43), Spremo Milan (2968/36), Šobota Nikola (398/41), Štern Milan (18414/29), Stiić Branko (3363/44), Vilić Milan (2502/43), Vučetić Miloš (3071/44) i Vujaković Ranko (950/41).

Rekonstrukcija događaja između poslijeratnih svjedočanstava i bolničkih dosijea sugerira da je nakon toga “Ljubo Miloš razgovarao neko vrijeme nasamo sa upraviteljem bolnice Suzana Petrom, a onda su pozvali nadbolničara Krčelić Pavla i naredili mu da sačini popis bolesnika Jevreja, pravoslavaca i Slovenaca”. Po Krčeliću, upravitelj Suzana mu je “naredio da po postojećoj kartoteci bolesnika napravim spiskove svih pravoslavaca i jevreja. Iako mi je bilo rečeno da sastavim popis Slovenaca, ja to nisam učinio već sam isto izbjegao”. Uistinu, nijedan Slovenac nije bio među odvedenima. Suzana je Krčeliću također zaprijetio “da će, u koliko spiskovi ne bi bili ispravni”, i njega “koštati glave”. Završene spiskove Krčelić je morao “predati upravitelju”,⁴⁰ iako ostaje nejasno jesu li spiskovi finalizirani toga dana ili u danima prije samog odvođenja.

Najmanje dvadeset i sedam konfiniranih bolesnika, dakle, “ustaše su odvojili u posebno odjeljenje” – odjel I d – “gdje su ih čuvali ustaše”. Ustaškom stražom zapovijedao je Milivoj Hodko, “ustaški satnik, koji je istovremeno vodio nadzor nad telefonom. Hodko je od [Ive] Kirina, šefa ustaškog redarstva u Zagrebu primao telefonom direktive za postupanje sa uhapšenim bolesnicima”.⁴¹ Iako se to u bolničkim dosijeima ne da naslutiti, poslijeratne izjave navode da je određeni broj pacijentica Židovki također zatvoren pod ustaškom stražom,⁴² ali nije moguće utvrditi ni broj ni identitet tih žena – osim da je skoro sasvim sigurno da su se među njima našle sve četiri Židovke ispitivane 14. septembra.

Jedna od odredbi, na primjer, bila je da odvojenim pacijentima samo bolničari mogu donositi hranu. Osim toga, ne postoji puno informacija o tretmanu pacijenata zatočenih pod ustaškom stražom. Poslijeratne izjave govore da se “u samoj bolnici prije kritičnog dana” pacijentima “nisu dešavale veće neugodnosti, osim rijetkih insulta riječima i krađe raznih predmeta te tužba s raznih strana i premještenja s jednog odjela na drugi. Za te stvari su ponajviše bili krivi bolesnici i bolesnice, a vrlo rijetko osoblje, no uvijek su liječnici mogli bolesnike zaštititi”.⁴³ Dr. Bačelić se u svojoj izjavi prisjetio da, “kako su sve Židovke bile zatvorene posebno, te su se tužile, jer su bile bolesne, tada sam ja

40 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

41 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

42 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211; izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

43 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

čuo na svoje uši, da je sestra Antonijana, prezimena joj ne znam, tim židovka-
ma dobacila, da bi ih trebalo sve postreljati”.⁴⁴

Iz dosijea pacijenata se vidi da je ustaška straža, možda na sugestiju preostalih liječnika i upravitelja Suzane, pacijentima dozvolila da na odjel “I d” prenesu svoje stvari, vjerojatno da bi se stvorio dojam običnog premještaja te izbjegla panika.⁴⁵ Također, u danima između konfinacije 19. septembra i odvođenja “u nepoznatom pravcu” 1. oktobra 1944., “dozvolom zapovjednika straže Ust[aškog]-red[arstva].”, dakle Milivoja Hodka, nekoliko konfiniranih pacijenata je iz odjela “I d” premješteno nazad među ostale pacijente zbog pogoršanja zdravstvenog stanja. Oto Aleksander, na primjer, na dan konfinacije “se počeo tresti, pomalo se onesvjestio i od tada u somnolentnom-prekoma-
toznom stanju, bljed u licu”. Nakon što je premješten na odjel “V b” s dozvolom zapovjednika ustaške straže, Oto je liječnicima izjavio “da je kritičnog dana [na vijest konfinacije] popio 28 tabl. Veronala = odprilike 3,0g u namjeri, da izvrši suicid”.⁴⁶

Iznenadna učestalost posjeta ustaških “redarstvenih organa” prije samog odvođenja 1. oktobra 1944. nije mogla biti slučajnost. Svi pacijenti koji su ispitivani 14. septembra te oni koji su konfinirani nekoliko dana kasnije su također odvedeni 1. oktobra.

O samom momentu odvođenja u dosijeima odvedenih ima jako malo informacija. Za Lavoslava Kremera, Židova iz Podgorača kod Našica čija je supruga Fanika te noći također podignuta iz kreveta i otpraćena prema kamionima ispred bolnice, upisano je da je kod odlaska bio “zaplašen, smeten, lamata rukama, jadikuje”.⁴⁷ Kod ostalih su upisane samo kratke varijacije bilješki, “odvedena” odnosno “odveden” “po vojnim vlastima” odnosno “ustaškoj obrani noću između 31.09. i 01.10.44” ili “1.X.44 neizliječen odveden” odnosno “neizliječena odvedena po ustaškoj obrani” u “1/4 1h ujutro kamionom u nepoznatom pravcu”.⁴⁸

Sliku nadopunjuju izjave svjedoka i drugi dokumenti skupljeni za poslijeratnu istragu “Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i

44 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

45 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41

46 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

47 Dosije Kremer Lavoslav, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 1719/42.

48 Vidi npr. dosije Mautner Linde (1802/35), Peškir Draginje (13389/23), Čakmak Pavla (2328/43) ili Ljubinković Vladimira (2501/43).

njihovih pomagača za Okrug Zagreb”. Po tim dokumentima, u noći između 31. septembra i 1. oktobra 1944., “došao je iz Zagreba policijski auto zvan “Zeleni Tomaš” i počeo odvažati bolesnike po 10 u jednoj grupi. Auto se vraćao nekoliko puta. Razmak između odlaska i dolaska auta iznosio je oko 30 minuta.”⁴⁹ Na taj način odveden je određeni broj pacijenata, dok su po ostale došla dva kamiona “Crne legije”, što se vjerovatno odnosilo na jednako zloglasnu Ustašku obranu.⁵⁰

Obim ustaške akcije u Vrapču bio je širi od same bolnice. Ferdo Jaklić, vrtlar koji je služio na održavanju logora Jankomir, svjedočio je da je tog dana bila “velika racija u cijeloj okolini te su u toj raciji sudjelovali svi vojnici posade Jankomira. Od šofera Herla čuo sam da su [iz bolnice Vrapče] odveli sve Židove i pravoslavce”.⁵¹

Dr. Bačelić potvrđuje da su ustaše te noći odveli ne samo one kojima su prethodno odredili konfinaciju, “nego su pokupili neke pravoslavce i sumnjive osobe, a koje su oni smatrali da su komunisti”.⁵² Margita Račić je, na primjer, ostavljena na svom odjelu pod strogom stražom, kao i ostale žene ispitivane 14. septembra, te je tek pred odvođenje dovedena u odjel “I d”. Njenim riječima, 31. septembra navečer “došao je komandant ust. straže u sobu u kojoj sam ja bila, te je prozvao mene i odveo me u odjeljenje, gdje su bili svi ostali ustaše. Kad sam tamo došla našla sam jedno strašno stanje uznemirenosti, te su nam ustaše rekli, da se spremimo, jer da idemo kući, te da će kamionom Zagrepčane prebaciti u Zagreb, a ostale u njihova mjesta. U noći oko 12 sati došao je kamion, te je odveo prvu grupu, ali nismo znali kamo”.

Nakon toga, Margita se odlučila na odvažan, očajnički pokušaj. Nju i ostatak pacijenata su ustaše “kao drugu grupu [sve ukrcali] u dva kamiona”, ali “ja sam prije nego sam ušla u kamion počela bježati, te sam se skrila u jednoj bašti, a koliko vremena je to trajalo ne znam, jer sam bila silno uzrujana. Znam samo to, da sam prelazila iz bašte u baštu, da sam prelazila preko plotova, i da sam se našla u šumi nad bolnicom, gdje sam otpočinula i stvorila plan. Tada sam već vidjela, da sam ustašama izbjegla. Kad je počelo svitati zaobilaznim putevima došla sam do Zagreba i tu se javila drugovima, koji su me istog dana popodne prebacili među partizane. Napominjem, da su ustaše moj bijeg opazili, te su za mnomo počeli pucati, ali me srećom nisu pogodili. Oni su i sa ručnim lampama

49 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

50 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

51 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

52 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

pretraživali vrtove, te su prolazili kraj mene, ali me nisu opazili, jer sam bila skrivena pod jednim drvenim stolom”.⁵³

Margita Račić je tako postala jedina od stotinu i sedam uhapšenih pacijenata i pacijenata koja je uspjela izbjeći odvođenje i smrt, te je na taj način broj ubijenih smanjen na stotinu i šest.

/

Dodatno istraživanje je potrebno za utvrđivanje mjesta ubojstva pacijenata, ako ikakvi dokumenti o tome i dalje postoje. U poslijeratnim bolničkim odgovorima na upite raznih državnih tijela, mjesnih administracija i rođaka pacijenata, uprava u početku izražava nesigurnost u vezi sudbine odvedenih, a nakon toga naizmjenično navodi logor smrti Jasenovac i Rakov Potok, mjesto u blizini Kerestinca gdje su ustaše vršili egzekucije “unutarnjih neprijatelja”, a u jednom slučaju i Jankomir, kao izgledno mjesto pogubljenja. U periodu od samog sloma NDH do kasnih 1940-ih, pisma i potvrde iz Vrapča navode formulaciju izjave da je dotični pacijent odveden “u nepoznatom pravcu zajedno sa 105 drugih bolesnika-ca”.⁵⁴ Štoviše, u odgovoru prof. Marku Tajčeviću u vezi njegove sestre Desanke, upućenom u Beograd odmah nakon kraja rata, 16. juna 1945., Vrapče izražava mogućnost “da su ti bolesnici u životu i slučaj smo prijavili Komisiji za ispitivanje ratnih zločina”.⁵⁵ Čini se da je ta mogućnost nakon nekog vremena utvrđena kao malo vjerojatna. U odgovoru organizaciji “Croatian Fraternal Union” iz Sjedinjenih Država na upit o njihovom članu Milošu Pečancu, 14. studenog 1946. ravnatelj Dezider Julius piše da se u “procesu, koji se vodio u Zagrebu protiv ratnih zločinaca i izdajnika Lisak – Stepinac i družba, ustanovljeno je, da su svi odvedeni bolesnici-ce pogubljeni”.⁵⁶ U kasnim 1940-ima, pisma i potvrde iz Vrapča konzistentno prenose uvjerenje da su odvedene pacijente zasigurno ubile ustaše.⁵⁷

Ranih 1950-ih godina, uprava Vrapča već navodi Jasenovac kao najizglednije mjesto pogubljenja u pismima i potvrdama prisutnim u više dosijea, po-

53 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

54 Dosije Wassermann Elza, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 2814/43.

55 Dosije Tajčević Desanka, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 1909/44.

56 Dosije Pečanac Miloš, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 17244/27.

57 Dosije Vilić Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2502/43.

vremeno se pozivajući na sudski proces protiv Ljube Miloša. U dosijeu Ljubice Bojanić, na primjer, ravnatelj dr. Josip Glaser piše da, “kada je bilo suđenje zloglasnom banditu i koljaču, Ljubi Milošu, a koji je organizirao taj transport bolesnika, Uprava ove bolnice izaslala je svog službenika Javnom tužioštvu u Zgb da Ljubu Miloša ispita o sudbini tih bolesnika, pa je isti izjavio, da su svi bolesnici bili preveženi u Jasenovac gdje su i pogubljeni”.⁵⁸ 18. marta 1958., međutim, na upit o Margiti Račić, uprava piše da je “odvedena od ustaškog redarstva sa grupom od 107 bolesnika na egzekuciju u Jankomir”, naizgled nesvjesna da je Margita ustašama uspjela izmaći prilikom odvođenja. Nakon toga, 9. aprila 1960. uprava izdaje potvrdu Rado Karolu, rođaku Ive Scheibera, s izjavom da je Ivo “od ustaških vlasti odveden sa još 105 bolesnika u nepoznatom pravcu / vjerojatno Rakov Potok”, te ponavlja sličan navod 19. augusta 1964. u vezi odvedenog Pavla Čakmaka na upit Pavlovog brata Branka: “pretpostavlja [se] da su svih sto pet bolesnika poubijani u Rakovom Potoku (kraj Kerestince)”.⁵⁹

Evolucija poslijeratnih izjava na upite o Živku Kljajinu iz Velikih Radinaca kod Rume dobro ilustrira nesigurnost uprave o sudbini odvedenih pacijenata. 16. novembra 1945., uprava javlja Živkovom bratu Slavku da “nažalost do sada nismo ništa mogli saznati o sudbini odvedenih po ustaškoj obrani”, te da “ako bi što se saznalo o njihovoj sudbini, sigurno će biti objavljeno javnosti preko dnevnih novina”. Zatim 7. augusta 1946., uprava Živkovom bratu Slavku izdaje potvrdu gdje ponavlja da “sudbina odvedenih ovoj bolnici do sada nije poznata”. 17. maja 1947. odgovor na upit Sreskog narodnog suda u Sremskoj Mitrovici ponovo izjavljuje da “daljnja sudbina odvedenih ovoj upravi nije poznata, ali iz procesa protivu kvislinga Stepinca i družbe vidljivo, da su svi pogubljeni”. Najzad, 6. marta 1948., na opetovani upit Slavka Kljajina, uprava ne spominje proces Lisak-Stepinac te ponavlja da “do sada ništa nije poznato o sudbini odvedenih”, upućujući ga na “Komisiju za ustanovljenje zločina okupatora i njegovih pomagača” gdje može provjeriti zna li se nešto više o “sudbini Vašeg nesretnog brata”.⁶⁰

Uprava bolnice je dakle ostala nesigurna u vezi konačne sudbine odvedenih pacijenata.

58 Dosije Bojanić Ljubica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 3457/44.

59 Dosije Scheiber Ivo, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3370/44; dosije Čakmak Pavle, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 2328/43.

60 Dosije Kljajin Živko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3357/44.

/

Poslijeratne izjave Ljube Miloša škrte su s informacijama o ovom događaju. Postoje dva Miloševa svjedočanstva pred istražnim organima, oba iz konteksta njegovog pritvora i suđenja 1948. godine: “elaborat” koji je napisao u pritvoru prije suđenja koje je trajalo od 12. do 17. jula i 10. do 20. augusta 1948.,⁶¹ te zapisnik sa saslušanja koje je trajalo od 2. do 7. juna 1948.⁶²

Neki dijelovi Miloševih izjava su korisni za rekonstrukciju događaja sa strane ustaške vlasti, iako su informacije općenito nekonzistentne, nekoherentne i nepotpune. U elaboratu, Miloš govori da se krajem 1944. i početkom 1945. krenulo u “čišćenje Zagreba od četnika” jer je režim otkrio “neke četničke organizirane grupice, a koje su se nalazile u samom Zagrebu”, što odgovara navodu Ferde Jaklića da je tog dana bila “velika racija u cijeloj okolini”.⁶³ Miloš nastavlja da “se tom prilikom digao i izvjestan broj Židova koji se nalazio u Stenjevcu”. Priznaje da je i on “učestvovao” u “ovom zadnjem dizanju”, ali samo tako što je “sa jednom satnijom ustaške zastavničke škole” opkolio Stenjevec te po popisu koji mu je dao Luburić naložio osoblju bolnice “da prikupe jedno 20 ‘bolesnika’ Židova”, implicirajući da to nisu bili pravi mentalni bolesnici već Židovi u skrivanju, te zbacujući odgovornost za tu akciju sa sebe na Vjekoslava Luburića.

U zapisniku sa saslušanja priča je malo drugačija, jer Miloš navodi Antu Štitića, pročelnika sigurnosnog odjela u GRAVSIGUR-u, kao Luburićevog nalogodavatelja. U tom izlaganju govori da je naredbu od Luburića primio “u toku ljeta 1944.”. Ponavlja da je akcija izvršena “sa jednom satnijom zastavničke škole ustaške vojnice”, iako implicira da je cijeli plan, uključujući i korištenje polaznika zastavničke škole, došao od Luburića. Miloš također ponavlja da mu je Luburić dao popis “koji je mogao sadržavati 15 do 20 imena” te da je te osobe “imao nalog da pohapsim bez obzira na njihovo zdravstveno stanje”. Dalje

61 Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, HR-HDA-1561 Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje “SDS RSUP SRH”), fasc. 013.2, red. br. 30.

62 Zapisnik sa saslušanja Ljube Miloša, 2 — 7.06.1948., HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, fasc. 013.2, red. br. 30.

63 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

specificira da je “to i učinio preko upravnika bolnice i njihovih bolničara, koji su sve imenovane osobe dopremili u jednu zasebnu sobu”.

U oba izlaganja, Miloš navodi da “uglavnom to su sve bili Židovi”, po koje je došao, kako navodi na saslušanju, “kamion RAVSIGUR-a, odnosno redarstva te ih preuzeo i odvezao u meni nepoznatom pravcu”. “Nije mi poznato gdje su isti otpremljeni i kakva im je bila sudbina”, ponavlja, pa zatim skreće pažnju na neki drugi “sanatorijum” gdje se “nalazio veći broj Židova” i da ne zna “da li su isti hapšeni”.

Nepotpunost podataka u oba Miloševa svjedočanstva je vjerojatno imala za cilj izbjegavanje odgovornosti za taj zločin, jer se skoro sigurno puno bolje sjećao jedne tako neuobičajene akcije. Nekoliko Miloševih tvrdnji je neuvjerljivo, zapadajući u kontradikcije koje se ne mogu objasniti protokom vremena. Na primjer, u elaboratu, Miloš implicira da on sam i nije bio prisutan “dizanju” već da je tu akciju obavilo “redarstvo”, a da je on samo “dao nalog osoblju bolnice” da “prikupi” pacijente s Luburićeve (ili Štitićeve?) liste. S druge strane, u zapisniku sa saslušanja navodi “da je straža oko same bolnice Vrapče bila dva dana i jednu noć” – što je protivno izjavama svjedoka, iz kojih proizlazi da je ustaška vojska ostala duže – ali da on nije bio prisutan “cijelo vrijeme” pa mu nije poznato “da li je samo redarstvo izvršilo još neka hapšenja u dotičnoj bolnici”. Iz ove izjave jasno slijedi da je Miloš ipak bio prisutan barem jednom hapšenju, jer u zapisniku jasno kaže da je imao nalog pohapsiti ljude s liste “bez obzira na njihovo zdravstveno stanje” te dodaje, “ja sam to i učinio”. Što se tiče pitanja je li bilo više “dizanja”, u elaboratu Miloš jasno piše, “mislim da ovo nije bilo jedino dizanje, nego je u istom vremenu došlo i redarstvo, koje je izgleda diglo jedan veći broj ‘bolesnika’”, s čim je proturječio svojoj izjavi sa saslušanja da nije bio svo vrijeme kod bolnice te da ne zna je li bilo dodatnih hapšenja. Ove kontradiktorne izjave ipak sadrže nešto korisno: Miloš u oba svjedočanstva spominje uključenost i polaznika zastavničke škole ustaške vojnici i ustaškog redarstva, što nalaže da su ova dva tijela surađivala u akciji hapšenja u bolnici Vrapče, izgledno pod komandom Ustaške obrane. To također objašnjava činjenicu da bilješke u dosijeima odvedenih kao izvršitelje naizmjenično navode “redarstvo”, “ustašku vojnici” kao i Miloševu notornu “Ustašku obranu”.

U saslušanju, Miloš spominje jedan detalj koji možemo potkrijepiti bilješkama iz dosijea odvedenih. Navodeći da je osoblje Vrapča dopremilo osobe sa liste u “jednu zasebnu sobu”, Miloš nastavlja “da je bilo par bolesnika koji su donešeni na nosilima”, što odgovara bilješkama iz dosijea, po kojima su Oto

Aleksander i Hans Sachs prilikom hapšenja na taj način “odneseni”. U Otovim bilješkama piše, “nosilama je moran biti odnesen u pisarnu”, što u kombinaciji s Miloševim izlaganjem otkriva još jedan dio slagalice – da je 14. septembra, dva tjedna pred odvođenje, četrnaest (ili više) gore navedenih pacijenata zatvoreno i ispitivano u bolničkoj pisarni.

Što se tiče pitanja gdje su uhapšeni pacijenti skončali, Miloš u elaboratu piše da su pacijenti odvedeni u Jasenovac, ali da je do tog saznanja došao “iz mog saslušanja”, što čini nejasnim pitanje daje li on ovom izjavom osobnu potvrdu da su pacijenti ubijeni u Jasenovcu ili govori da je ta informacija došla od optužbe. Miloševe izjave pred istražiteljima dakle ne pružaju nikakve pouzdane informacije o konačnoj sudbini odvedenih pacijenata.

Opet, potpuniju sliku moguće je konstruirati uz izjave svjedoka prilikom poslijeratne istrage zagrebačke “Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača”. Marija Jambrišak, farmaceut u bolnici Vrapče, izjavila je da su “navodno bolesnici odvedeni u logor u Jankomir i da je tamo streljan samo Branko Stiić komunista u vezi sa provalom u Sisku”.⁶⁴ U poslijeratnom pismu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, uprava Vrapča daje sličnu informaciju, da je po odvođenju u Jankomiru “navodno strijeljan Stijić Branko” te da su pacijenti zatim transportirani “u Jasenovac, zatim neki navodno iz Jasenovca kasnije u Lepoglavu. Podatke o tom dobili smo od Dra Ivana Barbota, ravnatelja Bolnice za duševne bolesti u Popovači i bivšeg zatočenika logora Jankomir te ustaškog izvidnika Lugarić Vinka, bivšeg motrenika bolnice Vrapče i osudjenika Sudbenog stola u Zagrebu”.⁶⁵

Izgledno je da je barem dio odvedenih makar neko vrijeme proveo u logoru u Jankomiru. Irena Arkus, bivša namještenica bolnice Vrapče, izjavila je da je, “po pričanju drugarice Danice Lašovski, koja je bila zatočenica u tom logoru [Jankomiru], kasnije odvedena u Njemačku u logor Bergen-Belzen, gdje je izgubila život/poginula/”, sto i šest pacijenata “koji su odvedeni iz bolnice Vrapče bili u tom logoru, prespavali jednu noć, a zatim odvedeni u nepoznatom pravcu”.⁶⁶ Rudolf Kudek, bivši stražar u njemačko-ustaškom logoru

64 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

65 Pismo Bolnice za živčane i duševne bolesti Vrapče Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, 07.06.1945., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 32/Ū/1945.

66 Izjava Arkus Irene, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

Jankomir, izjavio je da se sjeća “da je oko 1.x.1944. bila velika racija i da su dovedeni mnogi u naš logor. Pričalo se da su to židovi i pravoslavci, ali ne znam i nisam čuo da su to bolesnici iz duševne bolnice Vrapče”.

Kudek pruža i neke naznake mogućih daljnjih destinacija odvedenih pacijenata, navodeći da je njegov rođak Ivan Kudek zajedno s njima “odveden u Njemačku” te da je “takodjer sa tom grupom odveden u Njemačku” izvjesni Rudolf Križanić iz Gornjeg Stenjevca.⁶⁷ Ranije spomenuti Ferdo Jaklić također navodi da je dio odvedenih pacijenata iz logora u Jankomiru transportiran u Njemačku: “Drugoga dana, t.j. 2.x.1944 došli su 12 Židova iz te grupe u naš logor i nakon kratkog vremena isti su odvedeni u Njemačku u logor Dachau”.⁶⁸ Tim navodima, iako ne specificirajući logor Dachau kao krajnje odredište, pridružuje se i Ivan Sreš, koji u svojoj izjavi citira izvjesnu Danicu Latinčić, “koja je u logor u Jankomiru zatvorena dva tjedna nakon akcije Ljube Miloša u Vrapču” te je izjavila da zna “da su u mjesecu studenu 1944 bili dopremljeni iz nekog židovskog doma u Stenjevcu preko sto židova muških i ženskih i to samih staraca od kojih je iste noći oko polovica otpremljena u nepoznati pravac, dok je druga polovica [...] čekala prvi transport za Njemačku, koji je uslijedio nakon stanovitog vremena”. Latinčić je dalje Srešu navela da su ti ljudi “bili zlostavljani od strane gestapovaca”, jer je “čula iste noći i vidjela kroz prozor u hodniku, kako su iste židove kad su ih dopremili tukli i gurali ih sa kundacima”, tako da se i njoj “sažalilo”.⁶⁹

S druge strane, Ljubica Pleteš, koja je uhapšena “noću 31.x.1944.” u Gornjem Stenjevcu te kasnije premještena u Jankomir, ne navodi Njemačku kao moguće odredište pacijenata. Pleteš je izjavila da je, “kada sam bila dovedena u logor Jankomir oko 12 studenoga”, vidjela “u logoru bolesnike iz duševne bolnice Vrapče, koji su bili zajedno sa ostalima” te da su “njih oko 60 do 70 bolesnika dana 2. decembra gestapovci iz logora Jankomir odveli u nepoznatom pravcu. Kada smo pitali gestapovce, kamo su ih odveli, kazali su nam smijući se kod toga, da su ih ‘kući’ odveli”.⁷⁰

Poslijeratna svjedočanstva sadrže oprečne podatke o putu odvedenih pacijenata kroz ustaški sistem koncentracijskih logora. Nikola Lacković, koji je bio u logoru Jankomir od 10. novembra 1944. do 26. januara 1945., i pored

67 Izjava Kudek Rudolfa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

68 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

69 Izjava Sreš Ivana, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

70 Izjava Pleteš Ljubice, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

stalne razmjene informacija sa “drugovima” koji su prije njega uhapšeni i tamo zatvoreni, nije čuo da su pacijenti iz Vrapča dovedeni u Jankomir.⁷¹ U vezi Jasenovca kao mogućeg odredišta, dr. Sušić je od “krugova koji su se nalazili izvan bolnice” čuo da su ih namjeravali “otpeljati u Jasenovac i Staru Gradišku. Međutim je baš u to vrijeme bila razrušena pruga prema Jasenovcu i tako se to nije dogodilo i kroz to se izgubio trag bolesnicima.” Sušiću je također Stipčić Ivo, “koji je bio tada glavni ravnatelj za zdravstvo”, navodno osobno izjavio da je išao “da intervenira” kod Pavelića, koji mu je rekao “da će [bolesnici] biti zadržani u logoru”. Sredinom novembra 1944., Sušiću je zatim Ante Štitić, “koji je tada bio glavni ravnatelj glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost”, u vezi pacijenata navodno rekao “da za njih ne zna šta je s njima i gdje se nalaze”.⁷² Od istog Ante Štitića dr. Pavao Cepulić, primarius u bolnici Vrapče, navodno je čuo drugačije informacije. Krajem 1945. godine, u nepoznatom kontekstu, Štitić je Cepuliću navodno izjavio “da je Luburić odredio da se imenovani bolesnici premjeste iz bolnice Vrapče u bolnicu Jasenovac. Međutim kada su isti stigli onamo nisu za njih bili spremili mjesta te su ih smjestili u neke barake”.⁷³

Suočena s ovim raznorodnim i djelomično oprečnim podacima, “Okružna komisija” je 1946. godine zaključila da “daljna sudbina svih tih žrtava nije se mogla ustanoviti”.⁷⁴ Uistinu, prema postojećim informacijama, teško je ponuditi uvjerljiv zaključak o krajnjoj sudbini odvedenih pacijenata. Najvjerojatnije je da su pacijenti dospjeli do više odredišta, jer je izuzetno mala vjerojatnoća da su nakon odvođenja ustaše ulagali neki naročit napor da ih održe na okupu kao zasebnu grupu. Ukoliko nisu iz Vrapča odvedeni direktno u Jasenovac – a čini se da su barem na kratko boravili u logoru Jankomir – puno je izglednije da su više puta podijeljeni, te da su se nakon odvođenja s vremenom razlili po ustaškim ili, kako određene poslijeratne izjave pokazuju, možda i nekim njemačkim logorima. Jedni su ubijeni ranije, poput Branka Stiića, koji je izgledno strijeljan u Jankomiru ubrzo nakon odvođenja iz Vrapča, dok su drugi vjerojatno preživjeli duže te dosegli različita odredišta. Ipak, najizglednije je da je najveći dio odvedenih skončao u logoru u Jankomiru – vrlo moguće na nedalekom ustaškom gubilištu u Rakovom Potoku – i u logoru smrti Jasenovac. Za

71 Izjava Lacković Nikole, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

72 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

73 Izjava Cepulić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

74 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

sigurnije zaključke bili bi potrebni dodatni povijesni izvori, koji izgledno u sačuvanoj arhivskoj građi više ne postoje.

Iako je nemoguće sa sigurnošću utvrditi gdje su odvedeni, sigurno je da se “od odvedenih bolesnika do danas niti jedan nije vratio” te da su na ovaj ili onaj način skončali pod ustaškim terorom, a neki možda i pod nacističkim ukoliko su navodi o transportima u Njemačku točni. Po pitanju odgovornosti za ovaj zločin, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu je “utvrdila kao glavnog krivca Kirina Ivu tadašnjeg šefa ustaš. redar. u Zagrebu a kao saučesnike Ljubu Miloša ustaš. nadsatnika, Luburić Vjekoslava, Suzanu Petra, Žibrat Aleksandra, Rukavina Jucu, Dr. Matu Frkovića, Dr. Antu Štitića, Hodko Milivoja, Jacuz Dr. Ivana, Kamber Tomu i Fabijan Fabria”.⁷⁵

/

U dokumentima istražitelja zagrebačke “Okružne komisije”, navedeno je da je Aleksandar Žibrat “zajedno sa ukrajincem dr. Jacuz Ivanom prijavio ustaškim vlastima, da se u bolnici kriju komunisti jevreji i pravoslavci”. Žibrat je bio “č činovnik” u bolnici Vrapče koji se “isticao kao ustaša” te “kao takav” imao određeni “položaj”. Na osnovu spomenute prijave, “provedena je istraga od strane Ministarstva zdravstva”,⁷⁶ koje je, kako je već navedeno, poslalo “mješovitou političko-liječničku komisiju u Vrapče”, ustanovivši “da se u bolnici nalaze samo uistinu bolesni ljudi”.⁷⁷ Izjava Marije Jambrišak također spominje ovu prijavu: “Rumbolt Franjo bivši pristav ustaškog redarstva [...] dao je pismenu izjavu [...] da su potpisnici prijave bili: Aleksandar Žibrat i Dr. Jacus ukrajinc”.⁷⁸

To nije bila jedina prijava ustaškim vlastima. Poslijeratne izjave također sumnjiče “upravitelja” Petra Suzanu za denuncijacije pacijenata ustašama. Suzana je na poziciju ustaškog nadglednika – po kojoj je nadgledao i upravi-

75 Pismo Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Okrug Zagreb Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Zagreb, 07.06.1946., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 25,96,1132/45.

76 Zločinac Žibrat Aleksandar, Pojednosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29205.

77 Zločinac Kirin Ivo, Pojednosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

78 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

telja te stoga u izvorima ponekad tako i nazivan – imenovan “sredinom ljeta 1941 god”, a pored toga je bio i pobočnik ustaškog tabornika u Vrapču Matije Majstorovića, s kojim je bio “povezan”, “a često polazi i na večere k Dru Mili Budaku”. Po navodima Okružne komisije iz 1946. godine, Suzana je organizirao “špijunsku ustašku službu u bolnici, koja prokazuje partizanske simpatizere, da bi ih ustaše uhapsili i strijeljali”, te je “skoro sigurno [...] dao inicijativu Kirinu, da ‘očisti’ bolnicu u Vrapču od Srba, Židova i komunista”, zasnivajući tu tvrdnju na svjedočenjima da je u vrijeme akcije odvođenja s Ljubom Milošem “dugo razgovarao na samu” i zatim “dao nalog” da se sastavi “popis svih Srba, Slovenaca i Židova”. Povrh toga, poslijeratni istražitelji su vjerovali da je Suzana tokom akcije “bio u stalnoj vezi s Kirinom od kog je tražio i primao upute što se ima napraviti s interniranim umobolnicima”, dodajući da je Suzanina supruga “Švabica iz Osijeka” koja je bila “u vezi s [poslanikom Trećeg Reicha u NDH Sigfriedom] Kasche-om”.⁷⁹

Dr. Sušić je sumnjičio Suzanu kao potkazivača jer je “još na dvije godine prije moga hapšenja sastavio nekakav zapisnik u kojem je naveo da držim zdrave židove u bolnici, a to sam saznao kroz to što je pozvao bolničarku imenom Mariju, ali prezimena joj se ne mogu sjetiti, ali čini mi se da se zove Zlebački / samo znam da nije Podljan ni Dasović / da potpiše zapisnik, jer je taj zapisnik poslužio njemu kao tužba protiv mene”.⁸⁰ U prilog Sušićevim riječima, Margita Račić je Suzanu nazvala “najaktivnijim ustašom u bolnici”, koji je kao “konfident [...] pratio sva zbivanja u bolnici i dojavljivao ustaškim vlastima”,⁸¹ a dr. Bačelić je za Suzanu rekao da je “vjerojatno” bio jedan od “glavnih podstrekača” jer je “uvijek nešto imao protiv Židova”.⁸²

Nudeći dodatne informacije, Marija Jambrišak, farmaceut bolnice, se pozvala na izvjesnu “Darinku Bišćan”, koja je “u to vrijeme radila na kriminalnom ostsjeku [ustaškog redarstva u Zagrebu]” te rekla Marijinoj šogorici Sonji Begović “da je godinu dana prije samog odvodjenja već otišla prijava iz bolnice Vrapče na policiju u Zagreb”. Marija je dodala da je “Franc Smiljan bivši nadbolničar” bio “veliki ustaša, te kao takav cijelo vrijeme radio protiv NOP-a”.⁸³ Istu “apotekaricu [Mariju] Jambreščak-Begović” dr. Sušić je u svojoj izjavi pak

79 Zločinac Suzana Petar, Pojednosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29206.

80 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

81 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

82 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

83 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

optužio da je “javno kritizirala i napadala Dr. Župića i mene da držimo zdrave bolesnike naročito židove”, implicirajući da je i ona mogla biti jedan od potkazivača.⁸⁴

Šireći listu mogućih potkazivača, dr. Sušić dalje navodi da je “bolesnica Pužar Stefaniya [...] podnjela tužbu protiv mene, protiv bolesnika Židova i Srba, koju su tužbu tadanje ustaške vlasti uzele u postupak”, ali se on uspio obraniti time što su sudski organi prihvatili da jedna duševna bolesnica nije pouzdan izvor informacija.⁸⁵ Listi doprinosi i izjava nadbolničara Pavla Krčelića, koji je vjerovao “da je Lugarić Vinko mogao biti onaj, koji je prijavio stvar ustašama”.⁸⁶ Dr. Bačelić je sumnju bacio i na već spomenutog nadbolničara Josipa Kalafatića i “neke [medicinske] sestre”, za koje je čuo da su ustašama davali “sve informacije”.⁸⁷ I Margita Račić je izjavila da je na njenom odjelu ustaški doušnik bila jedna medicinska sestra.⁸⁸

Zaključak dr. Sušića u vezi raznih prijava ustaškim vlastima se poklapa s očiglednim mnoštvom izvora iz kojih su mogle curiti informacije o “sumnjivim” pacijentima: “Akt hapšenja i odvođenja”, zaključio je Sušić, “priprema se od nastanka NDH, jer su neprestano podizane tužbe protiv liječnika da zaklanjamo Srbe i Židove kako liječnike tako i bolesnike, jer je u bolnici bilo 6 liječnika židova zatečenih kod osnutka NDH, prema tome hapšenje liječnika i bolesnika bio je samo završni akt jedne mnogogodišnje kampanje”.⁸⁹

/

Ipak, mali broj pacijenata Židova i Srba nije odveden s ostalima, mada nije jasno iz kog razloga. Ivan Sreš navodi da je “nekoliko bolesnika ostalo” u bolnici, “no kolikogod smo pitali pojedince, koji su bili svjedoci progona izvršenih u bolnici tih dana nitko ne zna nekog pravednog kriterija, nekih načela, po kojima su neki bolesnici bili pošteđeni”. Ustaše su neke liječnike i bolničare koji nisu uhapšeni pitali “koga bi od bolesnika trebalo pošteđiti, ali se ti prijedlozi i

84 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

85 Ibid.

86 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

87 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

88 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

89 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

opet nisu uvažili”. Sreš pojašnjava da se “za Židove i nije pitalo, koga bi trebalo poštediti, nego za Srbe, koji su bili u isto vrijeme odvedeni. Ali ni tu se nije postupalo po predlogu. U svemu je vladala samovolja i mušičavost”. “Nije se pitalo da li je netko više ili manje bolestan”, nastavlja Sreš, “da li je netko doista bolestan ili simulira, nisu bolesnici bili pregledani ni po kakvoj kontrolnoj komisiji, kako se znalo prije događati, kad bi osvanule kod redarstva tužbe na liječnike, da zaštićuju i kriju zdrave ljude u bolnici iz političkih razloga”.⁹⁰ Dr. Bačelić je potvrdio Srešove navode, izjavljujući da njega “nitko od ustaša nije pitao za tok bolesti tih Židova” niti za ikakve druge smjernice.⁹¹ Izvještaj Okružne komisije dodaje da se prema popisu odvedenih bolesnika vidi “da nije mogao biti razlog odvođenja tobožnje simuliranje i skrivanje zdravih ljudi pod vidom duševnih bolesnika, jer se za 34 od njih vidi da su dospjeli u bolnicu još prije postanka NDH, pa prema tome se mora predmjetovati da su barem ova 34 bila uistinu bolesna”.⁹²

Ivan Sreš zaključuje “da je tako radikalno i bezobzirno postupljeno, jer su se nagomilale mnoge tužbe i jer su krvnici htjeli radikalno raščistiti s tom bolnicom”. Po njegovom sudu, pacijenti koji nisu odvedeni “imaju zahvaliti svoj ostanak samo površnosti krvnika, drugi tomu, da se bolničari nisu na nj sjetili ili nisu htjeli sjetiti, jedan bolesnik tomu, što je njegov sin stajao kraj njega u vojničkoj uniformi, pa se mislilo da taj čovjek ne može biti Židov, a jedna bolesnica jednostavno tomu, što se ponečistila u kritičnom času, pa je bilo neprilično povesti je sa sobom”.⁹³

Međutim, pregled dosijea četiri pacijenta koji nisu odvedeni – koliko sam ih uspio pronaći u arhivu klinike Vrapče – pokazuje da ostanak nekih pacijenata u bolnici nije neophodno bio sasvim nasumičan. Sva četiri dotična pacijenta bili su Srbi: Dušan Ognjenović, Nikola Novaković, Petar Gljivica i Gojko Alagić.

Dušan Ognjenović je prilikom akcije odvođenja bio praktički na samrti. Rođen 1884., “ist. prav.” iz Otočca, Dušan je primljen još 1927. s dijagnozom “Schizophrenia”. Bilješka od 25. septembra 1944., šest dana prije odvođenja, navodi da je Dušan jako bolestan, da ne može ustati, govoriti niti micati desnom rukom i nogom te da ga moraju hraniti bolničarke; umro je 29. oktobra

90 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

91 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

92 Zločinac Kirin Ivo, Pojedivosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

93 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

1944. od srca.⁹⁴ Moguće je da ustaše Dušana nisu odveli jer su pretpostavili da će svejedno uskoro umrijeti.

Petar Gljivica je bio recentniji pacijent, primljen 16. aprila 1944. "Pravoslavac" iz sela Sređani kod Okučana, Petar je opisan kako "hoda od kuće i luta, pripovijeda razne nesuvislosti" pa ga je redarstvo poslalo u bolnicu Sv. Duh u Zagrebu, odakle je upućen u Vrapče. S dijagnozom "Mania / Psychosis", bilješke iz Vrapča govore da Petar "po noći ne spava, jer su ga navodno proganjali Ustaše". Umro je 21. novembra 1944., ali u njegovom dosijeu nema naznaka o mogućim razlozima izuzeća od hapšenja i odvođenja.⁹⁵

Slično je i sa Gojkom Alagićem. Primljen 8. septembra 1944. godine, Gojko je počev sa 1925. godinom bio u Vrapču već dvanaest puta s dijagnozom "Schizophrenia". U bolnici je govorio o svakakvim – u kontekstu NDH kontroverznim – temama. Otac Đuro mu je bio pravoslavni paroh u Gornjoj Dubravi, majka učiteljica "iz sveštenečke porodice Petrovića [...] koji su konda u rodu dinastiji i Crnogorskoj i Srpskoj", a djed "rektor [pravoslavne] bogoslovije u Zadru" te poslije profesor "novoosnovane bogoslovije u Reljevu". Gojko je za sebe govorio da je "srpske rase" te da je došao u Vrapče "u najgorim političkim prilikama kada su mi bolničari psovali vlašku mater". Bolničari su također zabilježili da je Gojko mislio da ima višu zadaću da "razotkrije razne buržuske spletke i privede komunizam u ovoj državi i u ostalom svijetu ostvarenju" te da "zasja barjak Sovjetske Rusije". Gojko je dakle izrazio pripadnost srpstvu i pravoslavlju, te naklonost komunizmu. Ali izrazio je također i antisemitska gledišta, izjavivši, "kada sam bio prvi put u bolnici nekako mi se uvrtilo u glavu da će me čivuti doktori [...] zaklati, injekciju dati da umrem, i da mi poslije tijelo razrežu i srce izvade. Pa sam zato bio tamo budan 5 dana i 5 noći i pazio na sebe". Antisemitizam je dakako predstavljao nešto poželjno za ustašku vlast i njezine potkazivače u Vrapču, ali nije ni jasno niti vrlo vjerojatno da su Gojka komentari protiv Židova mogli pošteđjeti hapšenja tokom Miloševe akcije. Gojko je na kraju otpušten iz Vrapča kao "poboljšan" 1. decembra 1944., nakon što je njegova majka 21. novembra 1944. upravi pisala da ga bolnica vrati kući jer "ja ne mogu doći ponj, jer je to skopčano sa opasnosti".⁹⁶

Nikola Novaković, rođen 1886. u selu Jukinac kod Gline, primljen je u Vrapče 27. maja 1943. iz "Doma ratnih ozljeđenika". Nikola je 1940. i rane 1941.

94 Dosije Ognjenović Dušan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 16897/27.

95 Dosije Gljivica Petar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3086/44.

96 Dosije Alagić Gojko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 3456/44.

godine boravio u Vrapču na kraće periode. Ponovo je primljen 23. aprila 1941. godine, nakon što je bio “nekoliko dana u Bihaću kao tumač za njemačku vojsku”, gdje je “dobio jedan napad”. Nikola je bio ratni invalid iz Prvog svjetskog rata, u kojem se borio u sklopu austrougarske vojske, te je dvaput ranjavan, u desnu nogu i u glavu. Po njegovim riječima, nakon nastanka Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije, nova vlast ga je tretirala kao neprijatelja i izdajnika jer je ratovao za Austriju te prije završetka rata odgovarao “dobrovoljce” od puta u Solun u redove srpske vojske. “Mi smo kao šugavi bili u Jugoslaviji”, rekao je Nikola bolničarima u Vrapču, “dok nije [ustaški] preokret došao”. Dokumentacija u Nikolinom dosijeu pokazuje da je u NDH dobio ratnu invalidninu za ozljede iz Prvog svjetskog rata, u čemu su mu pomogla dva ratna druga iz Zagreba, također bivši austrougarski oficiri. Nikola je dakle bio poklonik ustaškog režima koji je tokom invazije Sila osovine u aprilu 1941. pomagao njemačkim trupama kao prevoditelj, što bi se, s obzirom na više boravaka u Vrapču i jasne navode u njegovom dosijeu, među bolničkim osobljem znalo. U Nikolinom slučaju stoga pretpostavljam da je tokom Miloševe akcije netko od osoblja ustašama istakao njegovu političku “podobnost” i ratne zasluge, te je zato izuzet i ostavljen u bolnici. Nikola je uskoro – 6. oktobra 1944. – iznenada umro.⁹⁷

Nikola Novaković je zanimljiv primjer jer reflektira kontradikcije ustaške politike protiv Srba u NDH. Pitanje koje se samo postavlja je zašto bi ustaški zapovjednici ostavili u životu Nikolu a odveli i ubili, na primjer, domobrana koji služi u vojnim formacijama NDH, Milana Pražića. Ustašizam je, kao dio svog genocidnog projekta protiv Srba u NDH, uistinu nalagao brisanje srpskog nacionalnog projekta iz “hrvatskih zemalja” te uništenje velikog dijela srpskog stanovništva putem njihove (“re”)asimilacije u katoličanstvo ili “hrvatsko pravoslavlje” i time iz srpske u hrvatsku naciju, ali po tim mjerilima i Nikola i Milan su za ustaški režim bili na poželjnom putu. Te kontradikcije bile su, s jedne strane, rezultat nedovoljne ideološke difuzije ustašizma u ustaške redove te, s druge strane i konzekventno prvoj, nejasne državne politike prema Srbima, koje je režim, sukladno svojoj kompleksnoj rasno-etnonacionalnoj i državotvornoj ideologiji, podvrgnuo nizu genocidnih mjera: brisanju iz birokratsko-demografskih kategorija državne administracije, kampanji masovnih deportacija, kampanji masovnih ubojstava te kampanji prisilne masovne asimilacije u hrvatsku naciju. (Prilog 1) Pitanje je jesu li ljudi

97 Dosije Novaković Nikola, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 2293/43.

poput Ljube Miloša, koji je većinu svoje ustaške karijere sudjelovao u kampanji masovnih ubojstava Srba, bili u stanju shvatiti te praktično primijeniti složenu politiku koju je ustašizam nalagao u svom cilju uništenja srpstva – a i drugih “nepodobnih” grupa – u NDH. Kako bi se u anglofonskim zemljama ilustrativno reklo, “čekić u svemu vidi čavao”.

“Pravoslavni” pacijenata koji nisu odvedeni po poslijeratnim navodima je bilo više od četiri, a ostalo je i nekoliko Židova. Po riječima dr. Sušića, “kad sam se vratio natrag čuo sam, da je Miloš nekoje bolesnike Židove i 10 pravoslavaca radnika izdvojio i ostavio dalje u bolnici, a ostale na 1. listopada 1944. dao otpremiti, samo ne znam je li tada već bio Miloš, a niti znam kamo su bolesnici otpremljeni”. Dodatno istraživanje je potrebno da bi se saznalo tko su bili spomenuti “bolesnici Židovi” i “pravoslavci radnici”. Sušić u Miloševim postupcima ne vidi logiku, te zaključuje: “Po mome mišljenju koliko sam ja došao s njime u kontakt Ljubo Miloš bio je teški psihopat, pa je takav dojam učinio”.⁹⁸

/

U izlaganjima Ljube Miloša pred poslijeratnim istražiteljima nema riječi o “dizanju” “nepoćudnih” Hrvata i “hrvatskih pravoslavaca” – kako je režim tad klasificirao većinu Srba u NDH, koji su, da se podsjetimo, prvo prisilnim prekrštavanjima na katolicizam pa zatim osnutkom Hrvatske pravoslavne crkve tehnički i birokratski apsorbirani u hrvatsku rasno-etnonacionalnost kako su je osmislili ustaški ideolozi. (Prilog 2) On tvrdi da su uhapšenici bili većinom Židovi, što je jedva točno u vezi akcije 14. septembra, kada je na kraće vrijeme uhapšeno osam Židova, pet Srba i jedan Hrvat, a sasvim netočno u vezi odvođenja 1. oktobra, kada je odvojeno šezdeset i devet Srba, trideset i šest Židova i – iako je Margita Račić na kraju uspjela pobjeći – dvoje Hrvata.

Oboje uhapšenih i odvojenih Hrvata – gore spomenuta Margita Račić i Branko Stiić – bili su optuženi za suradnju s partizanima, dakle protuhrvatsko djelovanje – “protudržavnu djelatnost” u žargonu ustaške administracije – što je u ideološkim terminima sugeriralo karakter “unutarnjeg neprijatelja” te rasnu “nepoćudnost”. (Prilog 3) Ustaški ideolog Danijel Crljen, na primjer, Hr-

98 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

vate protivnike ustaštva nazivao je nacionalnim “otpadcima”,⁹⁹ a sam Pavelić “slavosrbima”.¹⁰⁰

Za razliku od Margite, koja je u zatvoru na Savskoj cesti postala katatonična pa nakon šest mjeseci “liječenja” – nije poznato gdje – premještena u Vrapče, Branko Stiić je raspolagao s vezama s državnim vrhom. Osuđen na smrt pa pomilovan, Branko je kroz svoje zatočeništvo i suđenje razvio simptome duševne bolesti, “jako se uzrujavao, imao jako lupanje srдца, te zapadao u neka stanja kome, osobito se to dešavalo kad bi vidio neko vojničko ili službeno lice”. U nekom trenutku se također pokušao otrovati lijekovima. Bilješke navode da Branko “inače ne pokazuje nikakvih naročitih psihopatoloških simptoma” te da mu je “tetak g.min.nar.zdravlja Tortić”. Za 12. august 1944., bilješke navode da ga je posjetio “g. državni tajnik i ravnatelj za zdravstvo dr. Stipčić.” Zanimljivo je da 1. septembra 1944. liječnici u Vrapču u stručnom izvještaju inzistiraju da Branko, zbog “stupnja njegove bolesti” koji se “može označiti kao teži”, treba ostati u Vrapču umjesto premještaja “u kaznionu u Hrvatskoj Mitrovici”. Izvjesno je da su liječnici pokušali Branka spasiti od zatvora, ne znajući da je Miloševo “dizanje” bilo već u pripremi.¹⁰¹

Brankove veze ga nisu bile u stanju sačuvati od struja u ustaškom pokretu radikalnijih od sudova koji su mu smrtnu kaznu preinačili u doživotnu robiju. U nekim slučajevima se postavlja pitanje jesu li veze u ustaškim strukturama

99 Danijel Crljen, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta* (Zagreb: Tiskara Matice hrvatskih akademika, 1942), 19. Hrvatsko ime, piše Crljen, “je ime Poglavnika i Ustaša. Ne smiju se dakle njime kiniti komunistički, masonski, jugoslavenski i drugi otpadci. [...] Nije stoga neprijatelj tog imena samo onaj, koji ga želi izbrisati, nego i svaki Hrvat, koji ga svojim životom i radom sramoti”.

100 Jere Jareb, “Bilješke sa sjednica Duglavičkog vijeća 1943 — 1945, iz ostavštine dra Lovre Sušića,” *Hrvatska revija, jubilarni zbornik 1951 — 1975*, uredio Vinko Nikolić (München: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), 161. Pavelić je ovom prilikom rekao, “U političkom pogledu postoje 3 kategorije: Starčevićanci, klerikalci i slavosrbi. Tragedija naše zemlje, čir u njenoj utrobi jest srbstvo. Ono je uvijek služilo protiv hrvatskom narodu i u Austro-Ugarskoj monarhiji kao i sada partizanima i četnicima, Talijanima i Niemcima. Samo je Starčevićanstvo nosilac Hrvatsva i prema tome proti srbstvu, pa i u samom pokretu. Starčevićanstvo je rasna stvar, samo ono nosi Hrvatstvo i državnu misao.” Važno je primijetiti da Pavelić nije rekao “Srbi” ili “pravoslavci” već “srbstvo”, ne obraćajući se na populaciju nacionalnih Srba već na proces stvaranja srpske nacionalne svijesti među stanovništvom “hrvatskih zemalja”, takozvani srpski nacionalni projekt, čije su prisustvo iz ideoloških razloga navedenih u ranijim fusnotama zakonodavno-administrativne strukture NDH jasno odbacile te pokušale poništiti.

101 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

pacijentima pomagale ili su ih ponekad dovodile u veću opasnost. Kao što je već navedeno, Nelly Schäffer, “arijevka” udana za brata odvedenih Olge i Aleksandra Schäffera, 6. oktobra 1944. je Vrapču poslala pismo u kojem navodi da joj je putem nekih visokih ustaških dužnosnika saopćeno da će oboje biti vraćeni na kućnu njegu odnosno u bolnicu Vrapče.¹⁰² Sjetimo li se da je Ljubo Miloš izjavio da je Štitić Lorkoviću dao nalog za akciju u Vrapču, otvara se pitanje je li Nelly tom vezom nehotično doprinijela Štitićevoj svjesnosti da se u psihijatrijskoj bolnici skrivaju “nepodobni”.

To pitanje postaje još relevantnije kad se uzme u obzir poslijeratna istraga zločina nad pacijentima bolnice Vrapče, u kojima se bivši ministar unutrašnjih poslova NDH Mato Frković navodi kao jedan od suučesnika kome “je bezdvojbena bila cijela ta affaira poznata, a možda i to što je s njima dalje bilo, kuda su odvedeni i po čijem nalogu”. “Stalno jest”, nastavljaju poslijeratni istražitelji, “da nije poduzeo ništa da bi se taj zločin spriječio a niti poslije da se stvar ispita i krivci kazne dakle je suodgovoran s obzirom na svoj tadanji položaj za ovo djelo”.¹⁰³

Pored Aleksandra i Olge Schäffer, ustaše su odveli još barem četiri pacijenta bez obzira na različite vrste obiteljske zaštite: Gizelu Bolski, čija je kćer bila supruga “nadsatnika” u domobranstvu, Gizelu Deže, čiji sin je bio jedan od “pošteđenih” doktora u Bolnici za umobolne u Moslavini – Popovači, Ellu Fuchs, suprugu “Arijevcu” dr. Pavla Hercega, i Desanku Tajčević, “istočno pravoslavnu” dugoročnu pacijenticu iz miješanog srpsko-hrvatskog braka čija je majka “Marija rođj. Ranogajec”, kako se čini, bila vlasnica ljekarne u Osijeku s lokalnim vezama u administrativnim strukturama.¹⁰⁴

/

Genocidni napadi ustaškog režima na stanovništvo vlastite države po etno-konfesionalnoj osnovi bili su bez presedana na teritoriju NDH u trenutku osnutka ustaške države. Stanovništvo novoproglašene NDH tako ekstremne

102 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

103 Zločinac Frković Mato, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

104 Dosije Bolski Gizela, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2263/43; dosije Deže Gizela, Ž-1944 A-G, 2829/43; dosije Fuchs Ella, Ž-1944 A-G, 2903/43; dosije Tajčević Desanka, Ž-1944 Š-Ž, 2909/44.

mjere jednostavno nije očekivalo. Niz dosijea odvedenih pacijenata pruža uvid u kaotičnu situaciju na terenu.

Mnogi pojedinci su, na primjer, nastavili ulagati povjerenje u državne strukture te postojeće društvene norme i očekivanja, kao na primjer Đuro Jugović, suprug ubijene Kate Jugović, koji se 22. maja 1941. iz sela Rogulje kod Dvora na Uni uputio u Kustošiju kod liječnika pa zatim sa uputnicom u Zagreb i bolnicu Vrapče. To je bilo samo deset dana nakon ustaškog masakra u nedalekoj Prekopi 12./13. maja te četrnaest dana nakon masakra nad lokalnim Srbima u Hrvatskom Blagaju 6. — 8. maja 1941. Također, Đuro Jugović je svoju suprugu doveo u Vrapče zbog trauma koje je pretrpjela prilikom napada nove vlasti na njenu obitelj, u kojima je sam Đuro pretučen a zatim i ostatak obitelji, te su istjerani iz kuće, sve to u kontekstu činjenice “da je tamo bila neka buna”.¹⁰⁵ Pitanje je kako je Đuro gledao na sve te događaje u kontekstu Katinog zdravstvenog stanja. Je li mislio da su vijesti o masakrima preuveličane ili je čuo da su ti napadi izvršeni bez naredbe iz državnog vrha, ili je situacija sa suprugom jednostavno postala preteška?

Milica Kartalija iz Lasinjskog Sjeničaka je primljena u Vrapče 22. maja 1943. U bilješkama stoji da joj je “otac umro lani [1942. godine] nasilnom smrću” te je ostala sama u selu – majka joj je umrla još 1928., brat Miladin na liječenju u Vrapču od 1936. godine, još jedan brat na nepoznatoj lokaciji i mlađa sestra nastanjena u Zagrebu. Nakon smrti oca, Milica se preselila kod sestre u Zagreb. U Zagrebu joj je uistinu prijela manja opasnost nego u Lasinjskom Sjeničaku – selu koje leži na Kordunu, unutar šire oblasti centralne NDH gdje je režim provodio nasilnu kampanju razbijanja srpske većine, percipirane kao jedno od uporišta srpskog nacionalnog projekta u NDH. U velikom gradu, daleko od predjela sa srpskom većinom i oružanim pobunama, lakše je mogla proći kao hrvatsko-pravoslavna Hrvatica koja se priklonila novom, ustaškom nacionalnom poretku. I u Vrapču je bila sigurnija nego u Sjeničaku, što su liječnici vjerojatno znali, ali je tamo završila zbog stvarnih, ratnom traumom izazvanih psihičkih simptoma. Instrukтивно je Miličinoj situaciji pored ratnih trauma dodati kontekst rastućih ekonomskih poteškoća, dinamike prisilnog preseljenja u sestrin životni prostor, te sasvim drugačiju, gradsku sredinu, sklop iznenadnih okolnosti koje su rezultirale s duševnom bolnicom u Vrapču kao prihvatljivoj opciji potencijalnog opo-

105 Dosije Jugović Kata, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 321/41.

ravka. U širem kontekstu nepredvidive prirode napada na Srbe u NDH, gdje netko poput Milice nije mogao ostati u svom domu, nije imao sredstava za započeti odvojen život u Zagrebu, te zbog trauma uslijed nasilnog načina kojim joj je režim preokrenuo život naglavačke nije mogao sabrati unutarnju snagu potrebnu za početi život ispočetka, bilo je prirodno obratiti se najbližima za pomoć i time staviti i sebe i njih pod jedan nagli, neizbježni, neprestani i duševno zahtjevni pritisak. Milica je jedno vrijeme radila u Zagrebu, ali izgleda da nije bila u stanju zadržati posao. Svakodnevne napetosti unutar doma uslijed svih ovih okolnosti naziru se u bolničarskim bilješkama o Milici. Kad je Milica 1942. godine preselila kod sestre u Zagreb, njena sestra je “odmah opazila, da je bolesna. Kod kuće [u Sjeničaku] su bile mjesne borbe. Zanimjela, bez volje, apatična. Tada ju je odmah dala u Zakl. bolnicu. Poslije insul. kure, nakon 2 mj., se oporavila. Nakon 3 mj. se pogoršalo stanje, opet prestala raditi. Tada ju je, lani ujesen, opet dala u bolnicu, gdje je bila 3 mj. Drugi put joj nije bilo bolje. Kod kuće ništa ne radi, povremeno se uzbuđuje i ‘vrđi’. Sestra želi, da radi”.¹⁰⁶

Danicu Knežević su pri primitku u septembru 1943. liječnici pitali o “pogibiji” u Glini, odnoseći se na pokolje u njenom gradu, s implikacijom da je bila u glinskom kraju u to vrijeme. “Pa to je valjda sve po bolnicama”, Danica je odgovorila, “ko što sam i sama... I ja sam za nekoga streljana i umrla. Događa se svašta s nama, i što će se još događati. Što mi je suđeno, suđeno, izbjeći ne mogu”. Čini se da je Danica negdje načula da se i o njoj priča da je mrtva, pa se poučena time s masovnim ubojstvom nosila s dozom nevjerice. Govoreći o sinu za koga se bojala da je mrtav, a po nekim navodima je odveden u Njemačku, rekla je, “jer sad su takva vremena, jedan za drugoga ne znamo, pa i ja sam za nekoga zarobljena, za nekoga streljana i ovo i ono, sad se svašta govori a da niko pravo ni ne zna”. “A, šta ćemo”, rekla je Danica jednom drugom prilikom, “ništa, sakriti se, pa čekati sudbini. A nisam, da sam nekome zlo želila, ko ni danas”.¹⁰⁷

Živko Kljajin je bio u “kaznenom logoru u Zemunu”, gdje su ga tukli, po njegovim riječima, “zato da su imali pravo, imali su moć – za badava”. Zemunski logor je pored ostalog služio kao važno sabiralište prisilnih radnika za Treći Reich. Kad je iz logora poslan na rad u Njemačku, “onesposobili” su ga u Zagre-

106 Dosije Kartalija Milica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2424/43.

107 Dosije Knežević Danica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2693/43.

bu pa se vratio kući u Velike Radince kod Rume, te je tako spašen i od logora i od prisilnog rada u Njemačkoj.¹⁰⁸

Svetozar Popović, učitelj u mirovini iz Vojnića s posljednjim boravištem u Karlovcu, koji je akciju Ljube Miloša izbjegao jer je 14. augusta 1944. “predan” sestri u Karlovcu na kućnu njegu, je primljen uputnicom “gradskog poglavarstva u Karlovcu od 7.VIII.44 bez diagnoze sa oskudnim podatcima, da od noćas baca sve po kući i kroz prozor, križa se, razne vizije ima i t.d. Navodno obolio zbog prilika sa pravoslavnima. Kod dolaska miran, potišten, dementan, stalno u strahu, da ga budu strielali, da je došao u klaonicu. Odgovara u stranu. Po noći dobro je spavao”. U spomenutoj “liječničkoj svjedodžbi” iz Karlovca, pod rubrikom, “Važni događaji u životu bolesnika, koji bi mogli imati veze sa oboljenjem”, upisano je kratko, “Prilike sa pravoslavnima”. Ista “svjedodžba” navodi da Svetozar “stalno ispoljava persekutivne i par.[anoidne] ideje: hoće ga ubiti, jelo je otrovano...”. Svetozarev slučaj pokazuje kako su mnogi Srbi prihvatili prisilnu asimilaciju da sačuvaju život – Svetozar je prekršten na katoličanstvo te je živio kao umirovljenik u Karlovcu – ali nisu mogli pobjeći od traume napada na njihovu grupu, naročito ljudi poput Svetozara koji su bili iz kraja gdje je ustaški teror nad Srbima bio naročito izražen te su izgledno znali više od prosječne osobe o onome što se događa. Iako, sudeći po navodu “prilika sa pravoslavnima” u “liječničkoj svjedodžbi”, čini se da su i karlovački liječnici koji su ga uputili u Vrapče raspolagali znanjem o napadu režima na populaciju u Svetozarevom rodnom kraju.¹⁰⁹

Miloš Vučetić, “Hrv. Pravosl.” iz sela Mrčevci kod Bosanske Gradiške, tvornički radnik u Zagrebu primljen u Vrapče 6. aprila 1944., po bilješkama “prvi put duševno razbolio se 1943. god. u mjesecu maju i to ‘od straha’”. Po njegovim riječima, “ujutro, na pravoslavni Đurđev dan, neko pokucao na vrata” te se on ustao i otvorio vrata, “po glasu mislim da je bio Poglavnik i još dva ustaša. Oni ugasili svjetlo i počeli me mučiti pa i izdrobili jaja, udavili me, a vještice su plували na me. Nakon toga je Bog me opet oživio, te smjestili su me u bolnicu na Sv. Duh. Taj slučaj može samo Bog dragi rasvijetliti, ja svima opraštam, i nikome nebi želio te muke”. Nije jasno što se točno Milošu dogodilo na “Đurđev dan” 1943., ali je jasno da je bio u strahu od “Poglavnika” i ustaša. Nakon šest tjedana u bolnici, Miloš se vratio na posao, “gđe je radio sve do 4. o.

108 Dosije Kljajin Živko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3357/44.

109 Dosije Popović Svetozar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 3385/44.

mj. [aprila]. Tog dana, kad se vratio kući, nije mogao ništa za sebe kuhati, imao je slatnju kao da će ga auto pogaziti, da stalno mu drugi nešto podmeću”. “Par dana nije ništa jeo”, molio se “iz molitvenika Bogu”, zatim se zaključao “u sobi” dok čuvar iz tvornice nije “otvorio vrata i odvezli ga u bolnicu”. “Dok je maločas tvrdio da ga nitko ne proganja sada tvrdi da mu je u Zagrebu svaki čovjek neprijatelj. Ljudi kažu da je on kriv što su bombardirali okružni ured i da je on krivac ratu”.¹¹⁰

Slučaj Miloša Vučetića je zanimljiv jer pokazuje Srbina koji do 1944. i dalje radi u tvornici u Zagrebu. U Vrapču zaveden kao “Hrv.-Pravosl.”, Miloš je za administraciju NDH bio jedan od “novih” Hrvata koji su u jednom kontekstu sigurni – među običnim ljudima, kolegama na poslu, susjedima itd. – a u drugom i dalje u opasnosti – pred ustašama poput Ljube Miloša. Također, njegov slučaj pokazuje kako su Srbi u NDH, čak i kad su bili u stanju živjeti koliko-toliko normalno – ići na posao, živjeti u Zagrebu i prolaziti kao obični Hrvati – znali šta se događa njihovim sunarodnicima i bili podložni dubokom strahu i traumatizaciji uslijed ustaške antisrpske retorike i politike. Društveno-administrativne strukture koje nisu bile pod striktnim nadzorom i kadrom ustaškog režima – u ovom slučaju medicinski sistem i sistem radničkog osiguranja – su ga tretirale kao običnog građanina, a u isto vrijeme, radikalni unutarnji krugovi ustaške administracije su prekrštene “bivše Srbe” i neprekrštene “pravoslavne Hrvate” smatrali inherentno sumnjivima, populacijom za koju su znali da je preobražena u Hrvate prisilno te koja je u njihovim očima iz tih i potencijalno rasnih razloga imala najveći potencijal za izdajstvo ustaške države, to jest partizansku, protudržavnu aktivnost. Bila je to oštrica po kojoj su hodali Srbi u NDH: s jedne strane pohrvaćeni i kao takvi na papiru prihvaćeni kao punopravni građani i “arijevci”, a s druge strane vječno sumnjivi, stvarajući jasnu kontradikciju u ustaškoj demografskoj politici. U tome se sadržao kaos ustaške države i njezina glavna zapreka od izgradnje mirnog, stabilnog i prosperitetnog društva, u toj kontradikciji. Jer “bivši” Srbi su bili prvi na listi sumnjivih – dakako i Židovi i Romi, ali njihov je broj nakon masovnih deportacija i ubojstava 1941. i 1942. postajao sve neznatniji – a iza Srba pod lupu su dolazili oni Hrvati koji su bili “politički nepouzđani” i time sumnjivi segment katoličke populacije pa su ih ustaški ideolozi zvali nacionalnim “otpadcima” i slično.

110 Dosije Vučetić Miloš, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3071/44.

Društveno-politički poredak poput ustaškog, kojem je jedan od temeljnih principa bila identifikacija izvora raznolikih državnih problema prvenstveno u krvnim zncima tajanstvenih “protudržavnih” aktera, nije mogao izgraditi stabilno i sigurno društvo. Suprotno očekivanjima ustaških ideologa, obespravljenje, kontroliranje i/ili uništenje neprijateljskih grupa poput Židova, Roma i Srba nije moglo dovesti do smanjenja ili nestanka društvenih problema te, posezanjem za principom protudržavnog djelovanja kao odraza krvne inferiornosti, neizbježno je nanovo zapadalo u začarani krug potrage za “protudržavnim elementima” i antirežimske reakcije onih koji su se kao tako percipirani “elementi” našli na meti režima.

/

U knjizi *Therapeutic Fascism*, Ana Antić pokazuje da su bolničari i liječnici u psihijatrijskim institucijama po pravilu zapisivali razgovore s pacijentima na način koji bi ih zaštitio od političkih posljedica, dakle u skladu sa službenom državnom ideologijom: “psihijatri su često odlučivali prepričati [riječima pacijenata] na način koji su smatrali prihvatljivijim”.¹¹¹ U međuratnom periodu, to je značilo recimo neupitnost monarhije i ekonomskog liberalizma, a u doba NDH se pretvorilo u odanost “Poglavniku”, silama Osovine i hrvatskoj naciji, te prikaz partizana i četnika kao neprijatelja. Antić zaključuje da je glavna svrha takvog pristupa bila zaštita bolnice, osoblja i individualnih pacijenata od potencijalno politički osjetljivih izjava koje bi mogle doći do očiju vlasti i dovesti u opasnost bolnicu, osoblje ili samog pacijenta.¹¹²

Uistinu, u bilješkama iz 1944. godine, počinje se nazirati bolničarsko i liječničko očekivanje da će NOP poraziti ustašku vlast, a Nijemci izgubiti svjetski rat, te se pojavljuju “iskrenije” bilješke o neprijateljima NDH. U dosijeu Milice Radojčić, na primjer, bilješke opisuju pacijenticu koja je “zakupljena svojim turobnim-nezadovoljnim na prvi pogled dosta shvatljivim kompleksima: tukli su [je], sve joj je propalo, ničega nema, a nikome nije ništa na žao učinila”.¹¹³ Za Hildu Špiler, koja je po bilješkama imala tendenciju brzo

111 Ana Antić, *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi World Order in Yugoslavia* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 45, prijevod autora.

112 Ibid., 45–50.

113 Dosije Radojčić Milica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 2461/43.

potrošiti novac i razdijeliti odjeću koju joj je obitelj uspjela skupiti, bilješke kažu da “nema nikakvog razumijevanja za teški položaj svoje porodice”, otvoreno svjedočeći ustaškom napadu na Židove.¹¹⁴ Prilikom razgovora s Brankom Stiićem, odvedenim Hrvatom osuđenim na smrt pa doživotnu robiju za suradnju s partizanima, bolničar ga je pitao nekoliko pitanja i zabilježio odgovore s jednom neuobičajenom neutralnošću:

Bolničar: “Imate li kakvu osobitu misiju izvršiti?”

Branko: “Mislim, a u toliko u koliko ima svaki rodoljub izvršiti. A olakšati narodu njegov položaj i stvoriti režim u kojemu bi bio omogućen prosperitet Hrvatske.”

Bolničar: “Proganja li vas tko?”

Branko: “A proganjaju me ovi koji su me dali uapsiti i zakleli se da će me strijeljati.”

Bolničar: “Mislite li da će te se spasiti biegom u bolest?”

Branko: “Znajte što ću vam reći, opazio sam da svi zatočeni, ljudi ovakovi kao ja da stoje na strani bolesti a ne ozdravljenja. To je tragedija”.¹¹⁵

Stjepan Hercigonja, Hrvat koji je u Vrapču boravio u vrijeme odvođenja “nepoželjnih” iako nije imao veze sa samom akcijom, na pitanje “Partizani?” odgovorio je, te bolničar zabilježio, “Partizani, partizani su, to su narodna vojska, to sam tak čul’.”¹¹⁶ Domobran Petar Hrvoić, također na liječenju 1944., na pitanje “Zašto pucao?” odgovorio je, “Na frontu se je pucalo. A što se Boga mi na fronti sve radi, bomba baca, ubija, kolje, pali pak nikomu ništa. Ja ne razumijem to”.¹¹⁷ U dosijeu Sidonije Geiger, bolničar je zabilježio njezine opetovane žalbe “kako joj je grozan život kao Židovki”.¹¹⁸ Za Lauru Grúnwald Loew, koju Ustaška obrana nije odvela jer je umrla 5. maja 1944., zabilježeno je da “kaže da je Židovka i moli milost”.¹¹⁹

Ali najposebnija bilješka u dosijeima odvedenih pacijenata bio je posljednji unos dr. Zvonimira Sušića u dosije Ota Aleksandera, svojevrsni posljednji pozdrav preminulom, koji je vrijedan citiranja u cijelosti:

114 Dosije Špiler (Spiller) Hilda, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 469/41.

115 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

116 Dosije Hercigonja Stjepan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 2923/44.

117 Dosije Hrvoić Petar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 2959/44.

118 Dosije Geiger (Gajger) Sidonija, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2752/43.

119 Dosije Grúnwald Loew Laura, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 3058/44.

U drugoj polovici svog boravka u zavodu bio je stalno zaposlen kao knjižničar bolestničko-namješteničke knjižnice, koju je vodio vrlo savjestno, točno i s mnogo ljubavi. Bavio se planovima za njeno nadopunjenje i proširenje. Općenito se može reći, da je bio u dobroj remisiji iako su tragovi preležale melankolije bili jasno zamjetljivi. Pokazao je mnogo dobre volje i aktivnu želju, da svoju bolest svlada, naročito je omalovažavao zapreke, koje su mu stvarale njegove organske somatske bolesti i nastojao pokazati vrijednim i korisnim članom ljudske zajednice. Za malu, užu zajednicu, koju je sačinjavala bolnica bio je vrlo koristan član te je uživao poštovanje svih namještenika.

Dne 1. X. 1944. u ¼ 1h sat odveden kamionom po organima ust. redarstva.¹²⁰

Ovaj citat predstavlja prikladan uvod u pitanje “vladanja” dr. Zvonimira Sušića u kontekstu uspostave ustaške države. Naime, po izjavi dvojice bolničara u Vrapču, Mihajla Pilija i Josipa Klinčića, Sušić je 1941. godine obnašao dužnost povjerenika Ustaške nadzorne službe, te u toj funkciji, po riječima Pilija, “dao zatvoriti Kežić Juraja, vratara ove bolnice, zatim Margeta Tomu, bolničara ove bolnice iz meni nepoznatih razloga”.¹²¹ Josip Klinčić dodaje da je ove ljude Sušić dao zatvoriti “u samoj bolnici u jednu sobu u kojoj su bili zatvoreni od jutra pa sve do poslije podne istoga dana”, dakle umjesto prijave višim slojevima vlasti odlučio ih je kazniti u samoj bolnici.¹²² Pili je čuo da je i njega htio dati zatvoriti, pa je otišao u Zagreb kod dr. Vranešića, člana Zakonodavnog odbora NDH, koji je zatim zvao u Vrapče i naredio obustavu svih “premještaja, otpusta, uopće svih progona”, te poduzeo mjere “da se dra Sušića smjeni s tog položaja”. Kad je to saznao, Sušić je sazvao sastanak osoblja u bolničkoj čitaonici i tražio da Pili povuče tužbu, ali je on to odbio.¹²³

Prilikom sastanka osoblja u čitaonici, Klinčić navodi da je Sušić rekao, “Da li vi znate da ja mogu napraviti sve što hoću, jer imam vlast u rukama, ali ja neću da vas proganjam”, nakon čega je stigao Mihajlo Pili te je nastala

120 Dosijs Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

121 Izjava Pili Mihajla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

122 Izjava Klinčić Josipa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

123 Izjava Pili Mihajla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

prepirka između Pilija i Sušića.¹²⁴ Klinčić također tvrdi da je Sušić, koji je uhapšen zajedno s njim 14. septembra 1944., pušten iz zatvora već 6. oktobra. Istražitelji zagrebačke Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača su zamijetili da se ta informacija ne slaže s izjavom samog Sušića da je u zatvoru proveo dvadeset dana do preslušavanja, pa još dvadeset i pet dana po osudi, po čemu je iz zatvora izašao oko 14. novembra 1944. Jasno je da jedna od ove dvije informacije nije istinita. S jedne strane, Sušić možda laže, iako motiv nije potpuno jasan. S druge strane, uzimajući u obzir činjenicu da su dva uhapšena liječnika – dr. Pestotnik i dr. Gural – pušteni iz zatvora prije Sušića, postoji mogućnost da je Klinčić Sušića pobrkao s jednim od njih. Ovu mogućnost osnažuje i pismo Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu od 7. juna 1944. godine, koji navodi da su Pestotnik i Gural pušteni iz zatvora nedugo nakon odvođenja pacijenata, dok su liječnici Gostl, Sušić i Župić te namještenici Strmečki, Klinčić i Maurić “predani na postupak Župskoj redarstvenoj oblasti u Zagrebu”.

Ipak, 7. juna 1946. zagrebačka Okružna komisija je Zemaljskoj komisiji javila da “se utvrđuju ratnim zločincima nekoji liječnici bolnice za umobolne u Vrapču među inima [kao glavni krivac] Dr. Sušić, Dr. Župić, Dr. Jacuz, te neki od ostalog osoblja bolnice”. Ovim pismom otvara se pitanje je li Okružna komisija došla do dodatnih informacija o Sušićevom “vladanju” u vrijeme NDH. Pismo u nastavku daje preporuku da za više informacija treba ispitati dr. Vicka Bačelića, koji uistinu daje izjavu 17. jula 1946., u kojoj je kao ustaške aktiviste u bolnici imenovao upravitelja Suzanu, nadbolničara Kalafatića, medicinsku sestru imenom Antonijana, te stavio blažu sumnju na dr. Karminskog, ali nigdje nije spomenuo Sušića.¹²⁵

U svakom slučaju, činjenica je da je dr. Sušić, na primjer, više od godinu dana surađivao s Otom Aleksanderom kao bolničkim knjižničarem te s njim razvio prijateljstvo koje se jasno može naslutiti iz “pozdrava preminulom” u posljednjem unosu u Otovom dosijeu. Sušić Ota nije prijavio vlastima kao Židova koji praktički radi kao knjižničar a vodi se kao pacijent, kao ni ostale Židove za čiji je “sumnjivi” boravak znao. Sušić je također više puta interveni-

124 Izjava Klinčić Josipa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

125 Pismo Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Okrug Zagreb Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Zagreb, 07.06.1946., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 25,96,1132/45

rao u korist pacijenata koji su u bolnici na ovaj ili onaj način pronašli sklonište od režimskog terora. U slučaju Anđele Kukić, dr. Sušić je ustaškom redarstvu napisao izvještaj kojim ju pravda od optužbe da je špijunirala za četnike, te na osnovu kojeg su iste optužbe povučene.¹²⁶ U slučaju Tee Matersdorfer i njene majke Šarlote Šaj, Sušić je ustaškom redarstvu i za jednu i za drugu poslao potvrdu da im je “opravdan boravak u bolnici Vrapče”.¹²⁷ U slučaju Fanike i Lavoslava Kremera, supružnika Židova koji su skriveni u Vrapču, Sušić i Župić su na tri mjesta imenovani kao liječnici koji su telefonom dogovorili njihov dolazak u Vrapče.¹²⁸ Dr. Sušić je također u dosijee pacijenata koji su tražili sklonište od ustaškog nasilja zapisao veliki broj rjeđih bilješki koje detaljnije prikazuju njihove patnje i posljedice progona, kao na primjer u dosijeima Margite Račić, Milice Radojić, Karoline Weiller, Fride Weiss, Ane Ćuk (to jest, zagrebačke Židovke Josipe Papić zvane “Pepica” pod lažnim imenom), Lavoslava Kremera, Tee Matersdorfer, Šarlote Šaj i drugih.

Po dostupnim informacijama može se zaključiti da dr. Zvonimir Sušić predstavlja još jedan primjer kompleksnosti situacije u kojoj se mnogo ljudi našlo kad su nastupili vrtlozi ustaške nacionalne revolucije i Drugog svjetskog rata. Moguće je da je Sušić, kao i mnogi stanovnici novoproglašene NDH, u početku bio pozitivno nastrojen prema nastanku neovisne hrvatske države i političkom pokretu koji je za taj događaj preuzeo zaslugu, možda čak i ponešen valom ushićenja koji je prostrujao Hrvatskom u prvim mjesecima ustaške države, kako nalažu izjave o njegovom angažmanu s Ustaškom nadzornom službom 1941. godine. Usprkos tome, ne može se zanemariti činjenica da Sušić, kao povjerenik UNS-a u Vrapču, po izjavama Klinčića i Pilića u svom razmahivanju vlašću ipak nije istupio van internih bolničkih sukoba, te da se njegov angažman s UNS-om nije nastavio nakon 1941. godine.

U konačnici, sudeći po spomenutim podacima u dosijeima pacijenata, najizglednije je da je Sušić najkasnije do 1943. godine postao jedan od rastućeg broja Hrvata razočaranih u ustaški pokret i način na koji je režim “gradio” hrvatsku naciju i državnost, te iskazao svoju razočaranost i neslaganje kroz konkretne postupke u korist “nepodobnih”.

126 Dosije Kukić Anđela, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1191/42.

127 Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43; dosije Šaj Šarlota, Ž-1944 Š-Ž, 2278/43.

128 Dosije Kremer Fanika, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1718/42; dosije Kremer Lavoslav, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 1719/42.

Što se tiče druge strane novčića – članova osoblja bolnice koji su na neki način ostali vezani za ustaški projekt ili barem neke njegove elemente – u dosijeima “nepodobnih” pacijenata nema puno komentara koji odaju takve stavove. U dosijeima pacijenata Židova pronašao sam ukupno tri cinična komentara, dva jasno antisemitske prirode. U dosijeu Fanike Kremer stoji bilješka da “upravo ‘voli biti bolesna’. Stalno se žali, kako je slaba, kako je umorna, kako ima puno posla, kako niš ne spava. Kraj svega toga prilično svježe i dobro izgleda”.¹²⁹ Armin Eisenstädter je u jednoj bilješci opisan kao “patološki škrt”.¹³⁰ Najdirektnija je bilješka u dosijeu Hansa Sachsa, “izbjeglice iz Reicha”, koju je zapisao dr. Karminski: “Kad mu se dozvoli, govori mnogo opširno, [...] nazalno-plačljivim glasom, drži se devotno, ali je ‘priljepčiv’, teško ga se može otresti (rasna osobina?)”.¹³¹

Posljednja bilješka u dosijeu Hansa Sachsa, štoviše, predstavlja oštar kontrast gore navedenoj posljednjoj bilješci dr. Sušića u dosijeu Ota Aleksandera. Također napisanu nakon što je Hans odveden, i ovu bilješku je unio dr. Karminski te, umjesto posljednjeg pozdrava, u njoj izrazio svoj negativni utisak o Hansu s dozom antisemitizma između redova, koji postaje jasniji nakon gornjeg komentara o “rasnoj osobini”, zapisanog nedugo prije Miloševe akcije. I ovu bilješku je vrijedno prenijeti u cijelosti:

1. x. 1944. u ¼ 1h odveden u kamionu po organima ust. redarstva.

Epikriza: Psihopat s endokrinim smetnjama (pretilost). Čisti histerik. Po mojem mišljenju je čitavo bolesn. držanje i vladanje histerička demonstracija i protest protiv činjenice njegovog protjerivanja i izbjeglištva. Obdaren ne suviše velikom voljom, upotriebio je sve sile u krivom smjeru t.j. da histerički demonstrira Infantilne crte. Osnovni lagani debilitet, koji se očituje upravo u nekritičnosti prema vlastitom stanju i basniranom uztrajanju na krivom putu. Uzprkos malog kaloričnog prihoda, držao se tjelesno dobro, bio upravo pretil, pa je ta patološka debljina vjerojatno također imala utjecaja na njegovu slabu aktivnost. [U potpisu] Dr. Karminski.¹³²

129 Dosije Kremer Fanika, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1718/42.

130 Dosije Eisenstädter Armin, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 361/41.

131 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

132 Ibid. “Epikriza” je medicinski termin za završni izvještaj o bolesti pacijenta.

Šest dana prije odvođenja, dr. Karminski je u Hansovom dosijeku zapisao da pacijent “uopće voli da se na blagi način, indirektno i zaobilazno prieti pogoršanjem svog zdravstvenog stanja. Ne pokazuje ni trunka želje za ozdravljenjem. Potpuno se uživio u svoju ulogu patnika i bolesnika te se stalno nalazi u nekom stavu vječnog protesta. Intelektualno je dosta dobro sačuvan. Događaje oko sebe ispravno promatra i tumači”.¹³³ Ono što Karminskom očito nije bilo jasno je da je Hans, “intelektualno sačuvan”, vjerojatno shvaćao svoju poziciju kao Židov pod ustaškom vlašću – naročito kao Židov “emigrant” – te da u takvom kontekstu ima smisla da čovjek ne bi imao želju za ozdravljenjem te da bi pokušao produžiti svoj boravak “pogoršanjem svog zdravstvenog stanja”, jer bi ozdravljenje značilo napuštanje bolnice, praktički neizbježno hapšenje i odvođenje u logor te skoro sigurnu smrt.

U izvaji pred poslijeratnim istražiteljima, dr. Bačelić je rekao da je nakon hapšenja liječnika “Dr. Karminski postao neke vrste šef bolnice, sve dok nije pušten iz zatvora Dr. Pestotnik, koji je onda postao šef. Taj Dr. Karminski bio je stalno sa ustašama, te se je s njima tamo motao, a šta su razgovarali ja ne znam”.¹³⁴ Karminskog je istražiteljima spomenula i farmaceut bolnice Marija Jambrišak: “Gđja od dra Karminskoga izjavila mi je jednom prilikom kada je njezin muž preuzeo novo odjeljenje na kojemu su se nalazile i dvije židovke da on treba da baci te židovke na drugo odjeljenje jer da drugi dobivaju pare a on će biti kriv ako vlasti pronadju te židovke”.¹³⁵ Po ovoj izvaji i već navedenim podacima, Karminski nije pomagao “nepodobnima” među pacijentima, vjerojatno u strahu od vlasti – iako također nema nikakvih naznaka da je ikome odmagao – te nije iznenađujuće što nije uhapšen s drugim liječnicima. Prema Sušiću, svi “šefovi” četiri odjela bolnice Vrapče “osim Dr. Karminskoga” – Župić, Petstotnik, i sam Sušić – “smo bili uhapšeni”.¹³⁶

Kontrast između posljednjih bilješki u dosijeima Ota i Hansa reflektira kontrast koji je postojao u samoj klinici i hrvatskom društvu u vrijeme ustaške države. Dr. Sušić i dr. Karminski su očito ispoljavali suprotne stavove, i taj sukob, koji je naravno sezao puno dalje od ova dva liječnika, je obilježio povijest bolnice Vrapče u doba NDH. S jedne strane, bolnica je niz godina bila jedno od rijetkih utočišta za ljude kojima su životi uništeni šovinističkim mjerama i

133 Ibid.

134 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

135 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

136 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

idealima ustaške vlasti, dok, s druge strane, određeni segment osoblja bolnice se uhvatio u kolo sa ustaškom ideologijom i politikom te putem “prijava” pretvorio bolničko utočište u klopku za “nepoželjne”.

/

Ipak, bolnica Vrapče je većinu rata bila jedna od sigurnijih sredina za pojedince iz skupina pod udarom ustaškog režima. Iz informacija u bolničkim dosijeima iz 1944. godine, sa sigurnošću se može zaključiti da se određeni broj pacijenata u Vrapču pokušao skloniti od terora ustaškog režima, uz suradnju dijela bolničkog osoblja. Za većinu ljudi pod udarom vlasti, skrivanje nije bilo moguće u potpunosti; većina aspekata svakodnevnog života, uključujući slobodu kretanja, ukrštala se s državnom birokracijom, a na terenu, u ruralnim predjelima gdje je režimsko prisustvo bilo manje izraženo, uslijed ustaničkih i protuustaničkih operacija vladala je prilično nestabilna situacija, opasna zbog samih ratnih dešavanja te mogućnosti susreta s ustaškim ili njemačkim oružanim snagama. Umjesto toga, “nepoželjni” su često tražili okolnosti manje “vidljivosti”, to jest smanjivanja mogućnosti kontakta s predstavnicima ustaškog represivnog aparata i državne administracije, te samim tim smanjivanja rizika da budu primijećeni i uhvaćeni u mrežu režimske genocidne kampanje. Jedna vrsta mjesta “manje vidljivosti” bile su upravo zdravstvene ustanove.

Među pacijentima u Vrapču najčešće su bile tri vrste “skrivanja” od ustaškog terora: (1) boravak u Vrapču po obiteljskim ili drugim vezama kao mjestu van direktne pažnje režima, (2) dolazak u bolnicu zbog simptoma izazvanih genocidnim nasiljem te ostanak u bolnici, uz pomoć i osoblja Vrapča i šire medicinske zajednice, kao mjestu sigurnijem od postojećih alternativa, te (3) dolazak u Vrapče kao bolesnica ili bolesnik “u uzama” ustaškog redarstva te ostanak u bolnici jamstvom liječnika da je boravak opravdan i potreban, odlazići premještaj u zatvor ili logor.

Važno je istaći da je u bolnici Vrapče postojala volja i hrabrost za djelovanje mimo odrednica ustaškog režima. U slučaju dugoročne pacijentice Cvjete Carević iz sela Gomirje kod “Hrvatskih Moravica”,¹³⁷ na primjer, pojedinci u

137 1941. godine, mjestu “Srpske Moravice” kod Vrbovskog promijenjen je naziv u “Hrvatske Moravice”. 1945., vraćen je naziv “Srpske Moravice”, koji je 1991. godine promijenjen u “Mo-

upravi bolnice su se poslužili prilično riskantnom obmanom ustaških vlasti da bi njenoj kćerki Savici pomogli pribaviti propusnicu da dođe majci u posjetu. 12. maja 1943., Savica je poslala bolnici pismo sa zahtjevom da joj uprava izda potvrdu da će Cvjeta biti otpuštena iz bolnice, kako bi od lokalnih vlasti dobila propusnicu za put do Zagreba. Nekoliko dana kasnije, 17. maja, “upravitelj” bolnice odgovara da Cvjeta “nije u toliko prizdravila da biste ju mogli izvaditi iz bolnice”, ali da bi Savičina posjeta Cvjeti dobro došla. U sljedećem pismu, od 24. maja, Savica javlja bolnici da je primila njihov odgovor, “na osnovu kojega opet ne mogu dobiti propusnicu od gosp. kotarskog predstojnika”. “Molim Vas budite tako dobri”, nastavila je Savica, “pa i pored toga što moja majka Cvjeta Carević, nije toliko prizdravila da bi mogla doći kući, Vi mi ipak učinite što Vas neizmjerljivo mnogo molim, tj. pošaljite mi pismeno da će moja majka dobiti otpusnicu iz bolnice, na osnovu čega ću tek tada moći dobiti propusnicu da bi mogla doći svoju majku posjetiti”. Savica je dakle upravu zamolila da joj naprave uslugu i izdaju potvrdu s neispravnim podacima – da napismeno slažu – kako bi mogla zaobići restrikcije ustaške administracije. Bolnica joj je izašla u susret te 2. juna “Općinskom poglavarstvu Hrvatske Moravice” poslala pismo sa slijedećom formulacijom: “Carević Cvjeta već je u toliko prizdravila da bi se mogla predati u kućnu njegu te će prema tome dobiti otpusnicu iz bolnice kada dođe njezina kćer Savica da je izvadi iz bolnice. Molim da o tome izvolite imenovanu obavjestiti”. Cvjeta, naravno, nije izašla iz bolnice do njenog nasilnog odvođenja 1. oktobra 1944.¹³⁸

Nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj ljudi koji su u Vrapču boravili primarno kao način skrivanja od ustaškog režima. Po okolnostima koje se daju nazrijeti u bilješkama, raznim dokumentima i drugim materijalima u dosijeima pacijenata, kao i u dokumentima iz poslijeratne istrage, među stotinu i šest odvedenih bilo je barem oko trideset i pet ljudi koji su u Vrapču na ovaj ili onaj način pronašli sklonište.¹³⁹ Mnogi od njih su barem jednim dije-

ravice”, kako se mjesto i danas zove.

138 Dosije Carević Cvijeta, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 702/41.

139 U pitanju su bili Aleksander Oto (1447/42), Blagojević Savo (2833/43), Deže Gizela (dosije 2263/43), Fuchs Ella (2903/43), Funk Jelena (3316/44), Geiger (Gajger) Sidonija (2752/43), Glück Jelka Henrietta (1912/42), Goldscheider Ida (3469/44), supružnici Kremer Fanika (1718/42) i Kremer Lavoslav (1719/42), Kukić Anđela (1191/42), Miler Milena (1718/42), Neuman Olga (2145/43), sestre Papić Rika (“Mara Bošnjak”, 3000/44) i Papić Josipa zvana “Pepi-ca” (“Ana Čuk”, 3360/44) pod lažnim imenima, Petrović Njegoš Danica (1995/43), Rabljenović Evica (3337/44), Radojčić Milica (2461/43), Reich (Rajić) Ivan (1700/42), sestra i brat

lom u Vrapču boravili zbog ustaškog nasilja, s obzirom da je bolnica za mnoge bila mjesto sigurnije od vlastitog doma, šumskih zbjegovu ili – kao u slučaju Židovki Rike i Josipe “Pepice” Papić koje su se u Vrapču skrivale pod “tudjim imenom”¹⁴⁰ – života pod lažnim identitetom.

/ Zaključci

Pacijenata koji su u Vrapču pronašli sklonište od progona vjerojatno je bilo i više, jer mnogi dosijei ne sadrže dovoljno informacija da bi se situacija svakog pacijenta mogla pobliže utvrditi. Također, treba imati na umu da su se u nekim slučajevima tri navedene kategorije preklapale, te da se ove liste kroz dodatno istraživanje mogu bolje precizirati i upotpuniti.

Činjenica da su mnogi odvedeni pacijenti boravili u Vrapču kao skloništu od ustaškog terora usprkos prisustvu ustaški nastrojenog nadglednika Petra Suzane te barem nekoliko bolničara i bolničarki sugerira da “ustašovanje” nije predstavljalo dominantnu atmosferu među osobljem bolnice. To nije iznenađujuće, jer je psihijatrija u međuratnoj Hrvatskoj iskazivala nizak stupanj uključenosti u pozive na rasno-etnonacionalna čišćenja koja su dolazila s krajnje desnog kraja spektra međuratne europske politike. Veći dio hrvatske psihijatrijske struke bio je profesionalan, zainteresiran za razvoj dijagnostičke terminologije, šira europska dostignuća u istraživačkom i terapijskom smislu, te uspostavljanje psihijatrije kao legitimne i koherentne grane medicinske znanosti.¹⁴¹

Schäffer Olga (19103/30) i Schäffer Aleksandar (2093/43), Scheiber Ivo (3370/44), Sirovina Milka (1529/42), Stiegler Mirolava (1686/42), Stojisavljević Milena (1587/42), majka i kćer Šaj Šarlota (2278/43) i Matersdorfer Tea (2277/43), Špiler (Spiller) Hilda (469/41), Trivučević Marija (3430/44), Wassermann Elza (2814/43), Weiller Karolina (1613/42), te tri “izbjeglice iz Reicha” Karash Ruth (4154/37), dr. Sachs Hans (232/41) i Weiss Frida (2320/43). Nije sasvim jasno je li se u Vrapču na neki način skrivao i srpski književnik iz okolice Topuskog Stevan Galogaža (520/41, dosije nedostupan).

140 Izjava Štampar Desanke, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

141 Cf. Kuhar, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, doktorska disertacija (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2015); Vinko Korotaj Drača, *Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Durieux, 2023); Mislava Bertoša i Tvrtko Vuković, *Lov na degenerike: O nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva* (Zagreb: Meandarmedia, 2023); Vanni D'Alessio, Filip Čeć i Heike Karge, “Crime and Madness at the

Nadalje, nije jasno koliko je koordinacije u vezi s akcijom u Vrapču postojalo između različitih grana režima. Više režimskih tijela raspitivalo se o sudbini Schäffer Olge i Aleksandra na zahtjev njihove šogorice Nelly Schäffer, zaposlene u veleposlanstvu višijevske Francuske u Zagrebu i povezane s ustaškim strukturama. Ta su raspitivanja moguće predstavljala zavaravanje ili izbjegavanje odgovornosti. Ipak, u kontekstu državne tajnosti, sve perverzivnijeg nepovjerenja, te sve kaotičnije situacije uslijed sve bržeg povlačenja sila Osovine na gotovo svim domaćim i stranim frontovima, ima smisla da bi mnogi slojevi ustaške vlasti bili neupoznati s pripremama i izvršenjem Miloševe akcije.

Što je sigurno je da je u NDH – na presjeku systemske tranzicije iz parlamentarne monarhije i slobodnog tržišta u jednopartijski autoritarizam i “hrvatski socijalizam”, sve kaotičnije ratne i birokratsko-administrativne situacije, oprečnih struja unutar ustaških struktura, korupcije, te ideološki kompleksne politike masovnog nasilja – stvoren kontekst u kome se unutar bolničkog sustava neko vrijeme mogao izbjegavati ustaški progon. Ella Abeles, na primjer, počevši od marta 1943., premješšana je između tri bolnice sve dok nije odvedena iz Vrapča i ubijena. Situacija je bila drugačija za Židove, Srbe i “otpadnike” Hrvate, jer su se Srbi barem mogli nadati asimilacijskim politikama koje bi im pošteđjele živote, dok su Židovi u pravilu bili osuđeni na smrt; hrvatski “otpadnici” obično su zbog svog “hrvatstva” bili blaže tretirani, ali brutalnost prema njima se pojačavala kako se ciklus razbuktavanja ustanka i protuustaničkih mjera s vremenom intenzivirao.

Zanimljivo je da je u NDH do eliminacije mentalno bolesnih došlo tek pred kraj rata, kada je mnogima bilo jasno da se Hrvatska bori na strani gubitnika, sa Silama osovine u povlačenju na svim frontovima te vojskom NDH koja nije u stanju kontrolirati više od polovice državnog teritorija. U nacističkoj Njemačkoj, s druge strane, napad na mentalno bolesne došao je kao prethodnica svih drugih kampanja masovnog nasilja i genocida, kao prvi korak u razvoju nacističkog stroja smrti. To je jedna oštra razlika u politici prema pacijentima institucija za duševne bolesti. Program “T-4” predstavljao

Opposite Shores of the Adriatic: Moral Insanity in Italian and Croatian Psychiatric Discourses” *Acta Medico-historica Adriatica* 15, 2 (2017): 219–252; Martin Kuhar i Stella Fatović-Ferenčić, “Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856 — 1919)” *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185–197; Antić, *Therapeutic Fascism*.

je nacističku kampanju “obrezivanja” njemačkog nacionalnog tijela odnosno uništenja genetski nepoželjnih pojedinaca kroz brutalne eugeničke mjere, a ne napad na rasne ili etnonacionalne neprijatelje, kao što je to bio slučaj u NDH. Akcija u bolnici Vrapče bila je usmjerena na neprijatelje hrvatske nacije definirane u skladu s ustašizmom – Srbe, Židove i Hrvate “otpadnike”.¹⁴² (Pacijenata Roma u Vrapču u to vrijeme izgleda nije bilo.) Ova oštra razlika između hrvatskih i njemačkih fašističkih pokreta tokom Drugog svjetskog rata pokazuje koliko su se ta dva fašizma razlikovali, demonstrirajući također visoku neovisnost ustaškog pokreta u domenu ideologije, konceptualizacije nacionalnih prioriteta te implementacije istih na terenu.

Zaključno, može se sa sigurnošću reći da ustaška akcija u bolnici Vrapče nije imala za fokus eugeniku, medicinu ili psihijatriju. Odvedeni pacijenti nisu ubijeni jer su bili duševno bolesni, već zbog prijetnje koju su svojim “vladanjem” ili svojim grupnim identitetom predstavljali ustašističkoj viziji hrvatskih nacionalnih interesa.

142 Analiza podataka u vezi ustaškog ubojstva sto i šest pacijenata klinike Vrapče stoga podržava zaključke slične onima Roryja Yeomansa u članku “Fighting the White Plague: Demography and Abortion in the Independent State of Croatia”, zbornik radova *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, urednici Christian Promitzer, Sevasti Trubeta i Marius Turda (Budapest: CEU Press, 2011), 385–426: 387–8.

/ Prilog 1

Po osnovnim principima koje su utvrdili proto-ustaški i ustaški ideolozi u 1920-im i 1930-im godinama, Srbi, Židovi, Romi i “otpadnici” Hrvati smatrani su najvećim “unutarnjim neprijateljima” hrvatske nacije. Taj društveno-demografski aspekt ustašizma – njihov pogled na hrvatsku nacionalnu povijest, teritorij na koji hrvatska nacija treba polagati pravo (“hrvatske zemlje”), kategorizacija regionalne rasno-etnonacionalne demografije, te metodologija identifikacije unutarnjih neprijatelja hrvatske nacije – predstavljao je dio pravaške misli koji su ustaški ideolozi preuzeli iz teorija Ante Starčevića putem raznih iteracija hrvatskog nacionalnog projekta od Starčevićevog vremena do osnivanja ustaškog pokreta.

U ustašizmu, temeljnog “unutarnjeg neprijatelja” kojeg je identificirao sam Starčević predstavljala je srpska populacija, da bi zatim, desetljećima kasnije te koristeći Starčevićevu metodologiju, ustaški ideolozi na listu dodali Židove i Rome. Važno je razumjeti da Starčević nije smatrao unutarnjim neprijateljima “pravoslavce” *per se*, već srpski nacionalni projekt u “hrvatskim zemljama”. Naime, po rasno-etnonacionalnoj nomenklaturi Ante Starčevića i njegovom behavioralnom principu identifikacije nacionalnih neprijatelja, veliki dio Srba ili “pravoslavaca” u “hrvatskim zemljama” smatran je rasno-etnonacionalnim Hrvatima koji su zavedeni u srpsku naciju mahinacijama srbijanskih političko-intelektualnih elita, Srpske pravoslavne crkve i rastućim regionalnim uticajem Srbije u 19. i ranom 20. stoljeću. Većinu svog života, Starčević je tvrdio da srpska nacija zapravo ne postoji, čak ni u Srbiji, već da se hrvatska populacija prostire “od Timoka [rijeke u jugoistočnoj Srbiji] do Triglava [planine u slovenskim Alpama]”. S druge strane, srpske nacionalne elite desne političke orijentacije tvrdile su da taj isti teritorij i populacija spada pod srpsku naciju. Ugrubo, može se reći da se hrvatske i srpske nacionalističke elite u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u biti nisu slagale oko imena naroda za koji su se obje slagale da predstavlja jedno nacionalno tijelo, te da u tom kontekstu raste popularnost jugoslavenskog nacionalnog projekta kao načina da se pitanje imenovanja nacije riješi odabirom jednog novog, neutralnog termina.

Tek 1894., dvije godine pred svoju smrt, Starčević i vodeći pravaši priznaju nastanak srpske nacije u Srbiji i odsjecaju je od hrvatskog nacionalnog

projekta. Ali Srbe u “hrvatskim zemljama” – zapadno od Drine – i dalje ne priznaju, ni Starčević ni Josip Frank ni veći dio pravaških denominacija u periodu prije uspostave Kraljevine SHS, kao ni proto-ustaški intelektualci 1920-ih i 1930-ih godina – princip koji ustaški ideolozi također ugrađuju u ustašizam. Podsjetimo se da je Ante Pavelić bio suosnivač i zatim predsjednik Hrvatske stranke prava, jedne od više iteracija Starčevićeve prvobitne stranke, od 1919. do odlaska u egzil i osnivanja ustaškog pokreta 1929. godine. Pavelić je često izjavljivao striktnu vjernost “Starčevićevom nauku”, što je bilo točno tek polovično, jer su ustaški ideolozi, uključujući i samog Pavelića, odbacili te sustavno gurali pod tepih neke od najistaknutijih odlika Starčevićeve misli – njegova demokratska, liberalna i antiklerikalna uvjerenja – namećući tezu da je opus “Otca Domovine” direktna preteča ustaštva.

Pravaško odbacivanje postojanja srpske nacije u “hrvatskim zemljama” počivalo je na Starčevićевой ‘rasno-etnonacionalnoj logici’, zasnovanoj na Starčevićевой interpretaciji regionalne povijesti od osmanlijskih osvajanja do njegovog doba. Istražujući povijesne navode populacijskih kretanja u kontekstu dolaska Osmanlija, Starčević je teorizirao da je pod okriljem osvajača u “hrvatske zemlje”, pod čim je podrazumijevao teritorij otprilike “od Timoka do Triglava”, došlo više valova nomadskih rasno inferiornih grupa s istoka, kojima je dao kolektivni naziv “Slavoserbi”. Tu je grupaciju Starčević okarakterizirao najgorim osobinama: kukavičlukom, praznovjerstvom, urođenim sužanjstvom, razvratom, zlobnošću, te sklonošću izdaji, oportunističnosti, i spletkarenju. Ime “Slavoserbi” Starčević je izabrao kao retorički argument protiv teorija da Hrvati pripadaju “slovenskom” ili “serbskom” narodu, grupe koje je smatrao povijesnim izmišljotinama koje su jednom dijelu rasno-etnonacionalnih Hrvata “od Timoka do Triglava” nametnuli potomci inferiornih “nomadskih” došljaka da bi nastavili svoju parazitsku eksploataciju Hrvata.

Za podrobniju diskusiju ustašizma i njegovih ideoloških elemenata, konzultirati Danijel Matijević, “Ustašism as Ideology and Practice: Mass Violence and Genocide in Vukovar District, Croatia, 1939 — 1945,” Ph.D. Dissertation, Permanent link: <https://hdl.handle.net/1807/138059> (Toronto: University of Toronto, 2024).

/ Prilog 2

Po ustaškim ideolozima, slijedeći odabrane dijelove Starčevićevih teorija, glavni problem je bio u tome što se “nomadska”, “strana” rasno inferiorna populacija tokom stoljeća stopila s domaćim stanovništvom, te ih se više nije moglo fizički razlikovati od rasno superiornih Hrvata. U odgovoru na ovaj problem, Starčević je razvio behavioralnu metodologiju identifikacije unutarnjih neprijatelja hrvatske nacije, njegovu ‘rasno-etnonacionalnu logiku’. U nedostatku mogućnosti fizičkog razlikovanja, Starčević je tvrdio da se “Slavoserbe” može prepoznati po ponašanju, jer ih njihova urođena “sužanjnska” priroda neizbježno navodi na “protuhrvatsko” djelovanje. Isti pristup razlikovanju “rasnih” Hrvata od “inferiornih” “stranaca” kasnije su preuzeli ustaški ideolozi. Usvajajući tu metodologiju, ustašizam je postavio svoju odrednicu hrvatskih nacionalnih interesa kao mjerilo ne samo nacionalne vrijednosti pojedinca već i njezine ili njegove same pripadnosti naciji.

Na istom ideološkom temelju, ustaško vodstvo je zatim razvilo kompleksnu politiku uništenja srpstva u NDH, politiku koja je u suštini pokušala razdvojiti “nomadske” (po Starčevićevom žargonu, “slavoserbske”) rasne elemente od rasno hrvatske populacije među “pravoslavnima” u NDH, te namjeravala učiniti isto među katolicima. Onaj dio “pravoslavaca” koji je izražavao jasnu naklonost ka ili rad u korist srpskog nacionalnog projekta u “hrvatskim zemljama”, te time “protuhrvatsko” djelovanje, režim je već u prvoj godini svoje vlasti podvrgnuo masovnim deportacijama, internacijama i ubojstvima; u isto vrijeme, većina ruralne i radničke populacije – nižih društveno-ekonomskih te politički pasivnijih slojeva srpske populacije – podvrgnuta je prisilnoj hrvatizaciji kroz masovna prekrštavanja na katoličku vjeru te uništenje Srpske i osnutak Hrvatske pravoslavne crkve u NDH; sve to u kombinaciji sa politikom masovnog nasilja i sveopćeg zastrašivanja u većinski srpskim oblastima s ciljem razbijanja regionalne kompaktnosti srpstva u NDH te potencijalnih žarišta srpskog otpora ustaškom nacionalnom projektu.

/ Prilog 3

Važno je istaći da je Starčević tvrdio da su se inferiorni Slavoserbi miješali prvenstveno s pravoslavnom populacijom u “hrvatskim zemljama”, navodeći njihovo rastuće prihvaćanje srpskog nacionalnog identiteta kao behavioralni simptom antihrvatskog djelovanja i, konzekventno, prisustva slavoserbskog rasnog naslijeđa. Starčević je međutim smatrao da su se Slavoserbi pomiješali i s katolicima, iako u manjoj mjeri, označavajući i njih kao potencijalne “unutarnje neprijatelje”, što je po njemu bilo moguće utvrditi samo kroz ponašanje. Tu se nalazi korijen netrpeljivosti ustaških aktivista prema Hrvatima koji su zastupali drugačija politička mišljenja, kao i ustaški projekt prisilne (“re”)asimilacije dijela pravoslavne populacije u NDH. Po tom behavioralnom principu, Hrvati koji su se protivili ustaškim društveno-političkim inicijativama su pokazivali *prisustvo* slavoserbske krvi, dok su “bivši Srbi” koji su kroz prekrštavanja na katoličanstvo ili “hrvatsko pravoslavlje” prihvatili pridružene hrvatskoj naciji pokazivali *odsustvo* slavoserbske krvi odnosno hrvatsko rasno naslijeđe. Drugim riječima, katolici koji su se recimo pridružili NOP-u za ustaše su predstavljali “unutarnje neprijatelje” iz istog razloga kao pravoslavci koji su odbacivali “re”asimilaciju u hrvatstvo – zbog ponašanja simptomatičnog uplivu inferiornog rasnog karaktera kroz stoljetno miješanje sa “stranim”, “nomadskim” populacijama koje je Ante Starčević retorički nazvao “Slavoserbi”.

Po istom ključu, ustaški ideolozi su Židove, kao “stranu”, “nomadsku” populaciju sličnu “Slavoserbima” koja je po ustašama u međuratnom periodu većinom zastupala jugoslavističke odnosno protuhrvatske interese, također označili kao “unutarnje neprijatelje”. U istoj kategoriji su se našli i Romi, ali ne zbog političkog protuhrvatstva koliko zbog navodne povijesne rasne povezanosti s uplivom inferiornih “nomada” (Starčevićevih “Slavoserba”) te opasnosti od rasnog miješanja – dakle, prvenstveno “higijenski” te u manjoj mjeri “politički” rasizam.

Arhivski izvori:

Arhiv psihijatrijske klinike Vrapče, Zagreb.

Crljen, Danijel. *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*. Zagreb: Tiskara Matice hrvatskih akademikara, 1942.

Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske.

Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Jareb, Jere. "Bilješke sa sjednica Događničkog vijeća 1943 — 1945, iz ostavštine dra Lovre Sušića," *Hrvatska revija, jubilarni zbornik 1951 — 1975*. Uredio Vinko Nikolić. München: Knjižnica Hrvatske revije, 1976, str. 153—196.

Znanstvena literatura:

Antić, Ana. *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi World Order in Yugoslavia*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Bertoša, Mislava i Tvrтко Vuković. *Lov na degenerike: O nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva*. Zagreb: Meandarmedia, 2023.

D'Alessio Vanni, Čeč Filip i Heike Karge. "Crime and Madness at the Opposite Shores of the Adriatic: Moral Insanity in Italian and Croatian Psychiatric Discourses". *Acta Medico-historica Adriatica* 15, 2 (2017): 219—252.

Korotaj Drača, Vinko. *Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Zagreb: Durieux, 2023.

Korotaj Drača, Vinko. "Psihijatrija u Zagrebu 1936. — 1953.", *Zagreb 1924. — 1930. i 1945. — 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica*, zbornik radova. Uredio Drago Roksančić. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, CKHIS, 2019, str. 95—108.

Kuhar, Martin. *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2015.

Kuhar, Martin i Stella Fatović-Ferenčić. "Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856 — 1919)". *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185—197.

Matijević, Danijel. *Ustašism as Ideology and Practice: Mass Violence and Genocide in Vukovar District, Croatia, 1939 — 1945*, doktorska disertacija. Toronto: University of Toronto, 2024. (<https://hdl.handle.net/1807/138059>)

Yeomans, Rory. "Fighting the White Plague: Demography and Abortion in the Independent State of Croatia", *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, zbornik radova. Uredili Christian Promitzer, Sevasti Trubeta i Marius Turda. Budapest: CEU Press, 2011: 385—426.

DANIJEL MATIJEVIĆ

**The murder of one hundred and six patients
of the Vrapče Psychiatric Hospital in the light
of Ustaša ideology and internal politics**

Addressing an untold episode of Ustaša regime's multiple “entwined” genocides during World War II, this article details the murder of one hundred and six patients of Zagreb's psychiatric hospital “Vrapče,” which Ustaša authorities committed in the late stages of the war. According to available documentation, Ustaša authorities planned the action since mid-1944, to then raid the hospital and arrest one hundred and seven patients – sixty nine Serbs, thirty six Jews, and two Croats, one of whom escaped during the arrest – on October 1, 1944, transporting them all to concentration and death camps. None of the patients taken from the hospital ever returned. This episode of Ustaša genocidal violence demonstrates the movement's unrelenting zeal, even at such a late stage in a war they were clearly losing, and the dynamics of its complex ideology, pointing at some key differences between Ustašism and Nazism as related but distinct ideological systems under the umbrella of twentieth-century European fascism.

KEYWORDS: *Independent State of Croatia (ISC or NDH), Holocaust against Jews, Ustaša genocide against Serbs, Samudaripen against Roma, Psychiatric Clinic “Vrapče” in Zagreb*